

Nederlands
Jeugdinstituut

Opgroeien en opvoeden in armoede

3e herziene versie

December 2020 | Hilde Kalthoff

Samenvatting

Ongeveer een op de twaalf kinderen leeft in armoede. Welke kinderen lopen vooral risico om op te groeien in armoede? Wat betekent armoede voor hun dagelijkse situatie en welbevinden? Wat betekent armoede voor de ouders? Welke gevolgen heeft armoede voor opvoeden en de ontwikkeling van kinderen? Hoe kunnen de gevolgen van armoede worden tegengegaan? Al deze vragen worden beantwoord in deze publicatie.

In deel 1 staan de gevolgen van armoede voor het dagelijks leven, het opgroeien en het opvoeden van kinderen centraal. Er wordt onder meer ingegaan op de ontwikkeling van kinderen, onderwijskansen en gezondheid. Het opvoeden in gezinnen komt eveneens aan de orde.

In deel 2 wordt de bestrijding van de gevolgen van armoede besproken. Met onder meer informatie over welke interventies daarbij kunnen worden ingezet en het versterken van beschermende factoren bij kinderen en jongeren. Zo hebben basisvoorzieningen als kinderopvang, onderwijs en welzijnswerk een grote rol in het signaleren van armoede en het zo nodig verwijzen van kinderen en ouders naar steun of hulp.

Kinderen in gezinnen met armoede

Ongeveer een op de twaalf kinderen groeit op in armoede. De kans dat gezinnen ten minste vier jaar achtereen van een laag inkomen moeten rondkomen, nam de afgelopen jaren verder toe. Vanwege corona, en de daarmee gepaard gaande economische neergang, wordt verwacht dat het aantal gezinnen in armoede zal groeien. Het risico om in een gezin met geldzorgen op te groeien is groter voor kinderen uit eenoudergezinnen, bijstandsgezinnen, gezinnen met laagopgeleide ouders en kinderen uit migrantengezinnen en vluchtelinggezinnen.

Dagelijks leven

Kinderen en jongeren uit (langdurig) arme gezinnen zijn op veel terreinen vaak slechter af dan kinderen uit meer welvarende gezinnen. Er is minder geld voor nieuwe kleren, iedere dag een warme maaltijd, internet, uitstapjes of vakantie. Ook een lidmaatschap van een vereniging, het vieren van een verjaardag of het meedoen aan schoolexcursies is niet vanzelfsprekend. Daardoor is het risico op sociale uitsluiting groter.

Welbevinden

Hoe langer een gezin geldgebrek heeft, des te groter is de kans op nadelige gevolgen voor het welbevinden van kinderen. Deze kinderen voelen zich vaker angstig, afhankelijk en ongelukkig. Dit kan fysieke of psychische klachten tot gevolg hebben zoals hoofdpijn, buikpijn of vermoeidheid.

Toch zijn veel kinderen tevreden over hun thuissituatie. Een goed sociaal netwerk is belangrijk om te kunnen omgaan met de situatie. Een aantal kinderen en jongeren vindt armoede geen prettig woord. Ze benoemen het liever als geldzorgen of geldproblemen en willen niet als arm kind worden benaderd.

Armoede en ouderschap

Als armoede tijdelijk is en er geen andere problemen zijn, kunnen ouders daar meestal goed mee omgaan. Als er meerdere problemen zijn die al langer spelen zoals werkloosheid, ziekte of slechte huisvesting wordt dat erg lastig voor ouders. Zij hebben dan vaak veel stress. Verder spelen schaamte en stigmatisering een rol in het leven van veel ouders met (langdurige) geldzorgen. Dit kan zorgen voor gevoelens van machteloosheid, een negatief zelfbeeld, depressieve gevoelens en dat ouders zich terugtrekken uit sociale situaties en geen gebruik maken van voorzieningen zoals een kindpakket of de voedselbank.

Armoede en ontwikkeling kinderen

Armoede wordt in verband gebracht met een autoritaire opvoedstijl, onveilige hechting, minder goede hersenontwikkeling en een minder voorspoedige schoolloopbaan. Een aantal ouders in armoede heeft een lage opleiding en/of veel stress vanwege moeilijke leefomstandigheden. Dit kan leiden tot een weinig ondersteunende en stimulerende ouder-kindinteractie. Hierdoor ontwikkelen kinderen zich niet optimaal.

Materiële achterstanden kunnen ook bijdragen aan een slechtere concentratie op school, leerachterstanden en voortijdig schoolverlaten. Echter, ook binnen een groep ouders met een vergelijkbaar (laag) inkomen zijn er verschillen in opvoedstijl, opvoedpraktijken en kansen voor kinderen. Inkomen alleen bepaalt niet het opvoeden. Een steunende en stimulerende gezinssituatie is essentieel voor de ontwikkeling van kinderen.

Armoede: beschermende factoren en risicofactoren

Armoede zorgt niet automatisch voor problemen bij kinderen op lange termijn. Als armoede langdurig is en samengaat met meer risicofactoren en minder beschermende factoren, is de kans op ontwikkelingsproblemen van kinderen groot. Het betreft risicofactoren bij ouders (zoals een lage opleiding, alleenstaand ouderschap, langdurig ziek zijn), bij het kind (bijvoorbeeld moeilijk temperament) en de omgeving (een slechte woonsituatie, onveiligheid in de buurt). Hiertegenover staan beschermende factoren bij de ouders (goede relatie, veerkracht), bij het kind (zoals een makkelijk temperament) en in de omgeving (goede sociale netwerken, goed functionerende basisvoorzieningen).

Bestrijden armoede: samenhangende aanpak

Armoede bestrijden dient dan op verschillende niveaus gedaan te worden. Het gaat daarbij zowel om individuele als maatschappelijke factoren. Gemeenten verschillen onder meer op het gebied van de invulling van het armoedebestrijdend beleid. Ze richten zich vooral op het verminderen van de gevolgen van armoede voor de participatie van kinderen en jongeren, en minder op preventie van armoede.

Nodig is een (integrale) aanpak die het leven van kinderen op alle vlakken verbetert. Daarbij gaat het om steun, hulp en/of interventies die zich rechtstreeks richten op de gevolgen van armoede, maar ook om een meer indirecte aanpak. Bijvoorbeeld door middel van programma's om de ontwikkeling van kinderen te versterken. Het is belangrijk om bij alle steun, hulp en interventies die worden ingezet, goed rekening te houden met wat armoede doet voor kinderen en ouders. Ook binnen basisvoorzieningen, zoals kinderopvang, onderwijs en welzijnswerk, is het nodig om goed bewust te zijn van de invloed die geldgebrek kan hebben voor de kinderen en hun ouders.

Versterken beschermende factoren

Een goede invalshoek voor een samenhangende aanpak is het 'Balansmodel' waarbij binnen elk leefdoelgebied waarmee jeugdigen te maken hebben, de draaglast en de draagkracht in balans dient te zijn. Het Nji onderscheidt tien beschermende factoren voor kinderen en jongeren. Deze factoren kunnen worden versterkt. Zo zorgt bijvoorbeeld het bevorderen van de competenties van kinderen en jongeren voor een meer voorspoedige ontwikkeling en draagt ertoe bij dat ze beter kunnen omgaan met uitdagingen in hun leven. Basisvoorzieningen als de kinderopvang (voor- en vroegschoolse educatie), onderwijs, voorzieningen in de vrije tijd spelen hier een belangrijke rol bij.

Bestrijden van problemen voor kinderen

Een andere noodzakelijke invalshoek voor een samenhangend beleid is het verminderen van de gevolgen van armoede voor kinderen. Basis hiervoor is het versterken van een veilige, ondersteunende en stimulerende omgeving. Soms is het stimuleren van informele steun, door het netwerk van ouders te versterken, of het bieden van lichte opvoedsteun voldoende. Als dit ontoereikend is kan een effectieve interventie uitkomst bieden.

Bij het bevorderen van een veilige, gezonde en kansrijke ontwikkeling van kinderen spelen basisvoorzieningen als kinderopvang en school een grote rol. Daarnaast zijn er gerichte interventies om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren en gezondheidsproblemen (vanwege ongezond gedrag) te voorkomen en verminderen. Het is essentieel om ook bij interventies die zich op kinderen richten, de ouders te betrekken.

Opvoedondersteuning

Het versterken van informele steun voor gezinnen met geldzorgen vermindert stress en bevordert het positief opvoeden en de ouder-kind relatie. Het werkt goed om aan te sluiten bij wat ouders zélf aan oplossingen bedenken en welke competenties zij hebben. Een gemeente kan ouders faciliteren zodat ze elkaar steun kunnen geven en (daarna) laagdrempelige professionele steun bieden aan ouders die dat nodig hebben. Voor ouders die meer steun nodig hebben zijn er diverse effectieve interventies om opvoedvaardigheden te vergroten.

Ook de mate waarin ouders beschikken over levensvaardigheden heeft invloed op het opvoeden, het welzijn en de ontwikkeling van kinderen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het omgaan met stress, of het vragen van hulp, kunnen plannen, creatief denken, het reguleren van emoties en mediawijs zijn. Het versterken van dergelijke levensvaardigheden draagt bij aan het versterken van de veerkracht in gezinnen en aan krachtig ouderschap.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Deel 1: De gevolgen van armoede voor kinderen	8
1 Kinderen en kans op armoede	8
1.1 Aantal kinderen in armoede	8
1.2 Welke kinderen hebben vooral met armoede te maken?	8
1.2.1 Kinderen met een alleenstaande ouder.....	8
1.2.2 Gezinnen met een niet-westerse achtergrond en uit de nieuwe EU- lidstaten.....	8
1.2.3 Kinderen in vluchtelinggezinnen.....	9
1.2.4 Kinderen in armoede met werkende ouders.....	9
1.3 Langdurige armoede	9
1.4 Oorzaken van armoede	9
2 Opgroeien in gezinnen met geldzorgen	11
2.1 Verhoogd risico op sociale uitsluiting.....	11
2.1.1 Meedoen aan betaalde activiteiten niet vanzelfsprekend	12
2.2 Slechte kwaliteit leefomgeving: de buurt.....	12
2.3 Negatieve invloed op welbevinden van kinderen	13
2.3.1 Dagelijks geconfronteerd met geldgebrek	13
2.3.2 Zorgen en bestaanszekerheid	13
2.3.3 Minder tevredenheid, maar grote verschillen.....	14
2.4 Gezinssituatie: meeste kinderen hebben het fijn thuis.....	14
2.5 Sociaal netwerk belangrijk.....	15
2.6 Hoe gaan kinderen met armoede om?.....	15
2.6.1 Taboe, maar ook veerkracht.....	15
2.6.2 Kinderen verwerpen het label 'arm'	16
3 Armoede en ouderschap.....	17
3.1 Schaamte behoort tot de kern van armoede.....	17
3.2 Ervaringen en behoeften van ouders	18
3.2.1 Stress maar ook veel kracht	18
3.2.2 Stigmatisering en vernedering	18
3.2.3 Ondanks problemen warmte in het gezin	18
3.2.4 Behoefte aan rust en ontspanning	19
3.3 Sociale steun	19

3.4	Alleenstaande moeders.....	20
3.4.1	Alleenstaande moeders vaker ontevreden over opvoeding.....	20
4	Gevolgen van armoede voor opvoeden	22
4.1	Armoede en ontwikkeling kind: complex samenspel.....	22
4.1.1	Balans risicofactoren en beschermende factoren	23
4.2	Ouder-kindinteractie: positief opvoeden	23
4.2.1	Ouder-kindinteractie: sensitieve responsiviteit en ontwikkeling kind	23
4.2.2	Controle en discipline: opvoedstijl.....	24
4.2.3	Grote verschillen tussen ouders met hetzelfde inkomen.....	24
4.2.4	Verschillen in opvoeden van migrantenouders en sociaal-economische status	25
4.2.5	Verschillen in opvoedstijl en stress	25
4.3	Armoede, stress en ouderschap	25
4.3.1	Chronische stress en psychisch welzijn ouders	25
4.3.2	Armoede, depressie en opvoeden.....	26
5	Armoede en de ontwikkeling van kinderen	27
5.1	Hechting en band met ouders	27
5.1.1	Veilig en onveilig gehecht.....	27
5.1.2	Hechtingsstoornissen.....	28
5.1.3	Band ouder en kind.....	28
5.2	Hersenontwikkeling.....	28
5.2.1	Chronische stress	29
5.2.2	Samenhang inkomen, opleiding en hersenontwikkeling	29
5.3	Minder onderwijskansen.....	30
5.3.1	Stress en onderwijskansen	30
5.3.2	Vroegtijdig schoolverlaten.....	31
5.4	Effect op psychosociale ontwikkeling	31
5.4.1	Het effect van armoede op voelen	31
5.4.2	Psychische aandoeningen	32
5.4.3	Armoede en psychosociale ontwikkeling van kinderen	32
5.5	Risico op kindermishandeling	33
5.6	Verband met jeugdcriminaliteit	34
5.7	Gezondheid en leefstijl	35
5.7.1	Levensverwachting	35
5.7.2	Minder goede gezondheid en meer beperkingen bij lage inkomens.....	35

5.7.3	Lage inkomens voldoen vaker aan alcoholnorm dan hogere inkomens	36
5.7.4	Kinderen in armoede minder goede gezondheid	36
5.8	Volwassen leeftijd	37
Deel 2: Het bestrijden van armoede		38
6	Aanpak armoede op verschillende gebieden	38
6.1	Beleid: aanbod in gemeenten	39
6.2	De rol van basisvoorzieningen bij armoede.....	40
7	Het balansmodel	41
7.1	Risicofactoren en beschermende factoren.....	41
8	Versterken van beschermende factoren	42
8.1	Beschermende factoren op individueel vlak	42
8.1.1	Competenties	42
8.1.2	Positieve identiteit.....	43
8.1.3	Schoolmotivatie	43
8.2	Beschermende factoren op sociaal vlak.....	43
8.2.1	Steun en sociale binding	43
8.2.2	Betrokkenheid, constructieve tijdsbesteding en pro-sociale normen	43
9	Bestrijden van de gevolgen van armoede	44
9.1	Bevorderen welbevinden.....	45
9.2	Ernstige stress voor jonge kinderen voorkomen en verminderen	45
9.3	Jonge kinderen: hechting en ouder-kind-interactie versterken.....	46
9.4	Ontwikkeling bevorderen en onderwijskansen vergroten	47
9.5	Bevorderen gezond gedrag.....	48
9.6	Psychosociale problemen	50
9.7	Kindermishandeling	51
9.8	Versterken opvoeding en ondersteunen levensvaardigheden ouders	52
10	Bevorderen sociale netwerken ouders	54
10.1	Mobility Mentoring®	54
11	Signaleren en bejegening	56
12	Referentielijst	58
Bijlagen		64
Risicofactoren en beschermende factoren armoede		64

Deel 1: De gevolgen van armoede voor kinderen

1 Kinderen en kans op armoede

1.1 Aantal kinderen in armoede

Ongeveer een op de twaalf kinderen groeit op in armoede (CBS, 2019). In 2018 leefden 264.000 minderjarige kinderen (nul tot achttien jaar) in een gezin met een inkomen onder de lage-inkomensgrens. Van hen was bij 103.000 minderjarigen sprake van een langdurig laag inkomen (CBS, 2019). Het percentage kinderen met kans op armoede is, in vergelijking met 2015, gedaald van 9,2 naar 8,1 procent. Het aandeel kinderen uit gezinnen met een langdurig laag inkomen (vier jaar of langer) is sinds 2015 gedaald naar 3,3 procent.

De kans dat gezinnen ten minste vier jaar achtereen van een laag inkomen moeten rondkomen, nam de afgelopen jaren verder toe. Dat komt vooral door de groeiende groep mensen die moeilijk uit de bijstand kan komen. In eenoudergezinnen en gezinnen met minderjarige kinderen, stabiliseerde het risico op langdurige armoede in 2016.

1.2 Welke kinderen hebben vooral met armoede te maken?

1.2.1 Kinderen met een alleenstaande ouder

Volgens het CBS (2019) lopen eenoudergezinnen, alleenstaanden tot de AOW-leeftijd, huishoudens met bijstand en huishoudens met een laagopgeleide hoofdkostwinner relatief vaak risico op armoede. Zo moest in 2018 van de eenoudergezinnen met minderjarige kinderen, veelal alleenstaande moeders, 20,7 procent van een laag inkomen rondkomen en had 7,5 procent van hen al minstens vier jaar achtereen een laag inkomen. Vooral alleenstaande moeders met grote gezinnen hebben veel kans op armoede (CBS, 2019).

1.2.2 Gezinnen met een niet-westerse achtergrond en uit de nieuwe EU-lidstaten

Volgens de berekeningen van het CBS (2019) hebben vooral kinderen uit gezinnen met een niet-westerse achtergrond en met ouders uit de nieuwe EU-lidstaten, zoals Roemenië en Bulgarije, relatief vaak met armoede te maken. Bijna een kwart van de huishoudens (24,6 procent) met een hoofdkostwinner van niet-westerse afkomst had in 2018 een laag inkomen, tegenover bijna 5,4 procent huishoudens met een van oudsher Nederlandse hoofdkostwinner. Bij deze huishoudens houdt het lage inkomen bovendien vaker langdurig aan: bijna 13 procent had een langdurig laag inkomen, tegen ruim 2 procent van de Nederlandse en 4,2 procent van andere westerse huishoudens.

Van de grootste niet-westerse groepen hebben gezinnen met een Marokkaanse achtergrond het vaakst een laag inkomen (26,5 procent). Ook een langdurig laag inkomen (vier jaar of langer) komt bij hen het vaakst voor. Bij huishoudens met een Antilliaanse hoofdkostwinner lag het armoederisico op een kwart, met een Turkse hoofdkostwinner was het 20 procent en van Surinaamse afkomst was het 16 procent.

Westerse huishoudens met een Duitse, Belgische, Britse of Indonesische afkomst hebben minder vaak een laag inkomen dan die van Poolse, Bulgaarse en Roemeense komaf. Arbeidsmigranten met een Oost-Europese achtergrond doen meestal laaggeschoold werk, terwijl degenen van West-Europese komaf vaak (hoogopgeleide) kenniswerkers zijn. Met 25,2 procent lopen huishoudens met

een Bulgaarse achtergrond een relatief groot risico op armoede. Zij hebben bovendien vaak met langdurige armoede te maken, net als huishoudens van Roemeense komaf (15,2 procent). Wel gaat het om kleine groepen: ongeveer één op de vijfhonderd huishoudens in Nederland is van Bulgaarse of Roemeense afkomst (CBS, 2019).

1.2.3 Kinderen in vluchtelingengezinnen

Zowel binnen de westerse als de niet-westerse huishoudens verschillen de armoederisico's sterk per land. Kinderen van statushouders uit Syrië en Eritrea lopen de hoogste armoederisico's. Van Syrische statushouders moest in 2018 70 procent van een laag inkomen rondkomen, bij statushouders van Eritrese afkomst lag het aandeel op 64 procent. Van de Somalische vluchtelingen met een status liep bijna de helft veel risico op armoede. Bij statushouders gaat het om kleine aantallen en het gros van deze huishoudens leeft van de bijstand.

1.2.4 Kinderen in armoede met werkende ouders

Hoewel kinderen met werkende ouders minder kans hebben om in armoede op te groeien, gaat het om een grote groep. Van de werkende bevolking maakte in 2018 3,1 procent deel uit van een huishouden met een inkomen onder de lage-inkomensgrens (CBS, 2019). Vanaf het piekjaar 2013, toen nog bijna 250.000 werkenden een laag inkomen hadden (3,5 procent), daalde het aantal elk jaar verder.

Werken biedt dus geen garantie om uit de armoede te ontsnappen. De groep van gezinnen met werkende ouders valt vaak buiten het armoedebeleid en inkomensafhankelijke regelingen. De Sociaal Economische Raad (SER, 2017) beveelt aan om armoedebeleid ook te richten op arme kinderen met werkende ouders, zeker als armoede zich langdurig voordoet.

1.3 Langdurige armoede

In de studie 'Een lang tekort' (Wildeboer Schut & Hoff, 2016) is onderzocht of verschillende bevolkingsgroepen een gelijke kans hebben op een korte armoededuur (een jaar) of op een langdurige periode van armoede (minimaal drie jaar). Uit de bevindingen bleek een ongelijke verdeling: stellen zonder kinderen, huishoudens met meerderjarige kinderen, mensen uit huishoudens met inkomsten uit arbeid en mensen zonder migratieachtergrond hebben vaak te maken met een korte periode van armoede.

Alleenwonenden en huishoudens met minderjarige kinderen, uitkerings- en pensioenontvangers en mensen met een migratieachtergrond worden daarentegen vaker geconfronteerd met een langer durende armoedeperiode. Deze laatste groepen hebben dus wellicht meer moeite om uit de armoede te ontsnappen (Hoff, 2017). Onderzoek met cijfers uit 2018 (CBS, 2019) bevestigt dit, waarbij wordt aangegeven dat lage opleiding een belangrijke rol speelt en dat de eerste generatie niet-westerse migranten ongunstiger uit de bus kwam dan de tweede generatie.

1.4 Oorzaken van armoede

Er zijn veel factoren die armoede kunnen veroorzaken. De Sociaal Economische Raad (SER, 2017) onderscheidt het microniveau, het mesoniveau en het macroniveau¹.

¹ Indeling van de SER is gebaseerd op: Gebaseerd op SCP (2016) Armoede in kaart, p 16, en op onderzoek Universiteit van Antwerpen, Onderzoeksgroep Armoede Sociale uitsluiting en de Stad.

Microniveau

Op microniveau gaat het bijvoorbeeld om een tekort aan begrip en andere onvermogens bij ouders, die van invloed kunnen zijn op kansen op de arbeidsmarkt en financieel beheer. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van laaggeletterdheid, lage opleiding, ontbreken van vaardigheden, schaamte of weinig zelfvertrouwen. Ook de persoonlijkheid, waarden en normen (zoals taboes), en intelligentie spelen een rol. Deze kunnen bijvoorbeeld invloed hebben op de kortetermijnvisie en spaarbehoefte van mensen. Volgens anderen (Levering, 2011) kunnen hoger opgeleiden beter omgaan met problemen door een groter reflecterend vermogen en ook het vermogen om jezelf te weren tegen ongunstige situaties is van belang. Sommige manieren om met stress om te gaan, maken de problemen nog groter; bijvoorbeeld het zoeken van afleiding door dingen te kopen, waardoor iemands schulden nog groter worden.

De theorie van schaarste (Mullainathan & Shafir, 2013) geeft echter aan dat geen sprake is van onwil, maar dat schaarste van invloed is op het probleemoplossend vermogen van mensen met geldzorgen. Verder zijn er gebeurtenissen waar geen rekening mee is gehouden, zoals baanverlies, een echtscheiding, ziekte, ongeval of overlijden.

Mesoniveau

Op mesoniveau gaat het om de wetten en regels van de landelijke en lokale overheid en de uitvoeringsorganisaties. Het gaat dan bijvoorbeeld om ontoegankelijke regelingen of bureaucratie. Verder kunnen voorschotten en hoge boetes bij schulden mensen in problemen brengen. Hierdoor kunnen ouders aanvullende inkomensvoorzieningen mislopen waar ze wel recht op hebben. Daarnaast hebben ouders in armoede te maken met vooroordelen, bijvoorbeeld dat het 'hun eigen schuld' is of dat zij 'lui' zouden zijn. Dit is er mede oorzaak van dat zij niet of te laat de juiste hulp vragen of krijgen.

Macroniveau

Op macroniveau speelt de conjunctuur een rol. Een opgang of neergang van de economie manifesteert zich in de armoedecijfers via werkloosheid en de welvaartsontwikkeling. Ook zijn er politieke keuzen die armoede versterken, zoals het verlagen van de bijstandsuitkering. Ook maatschappelijke veranderingen spelen een rol, zoals technologische ontwikkelingen (ICT, robotisering) en globalisering die invloed hebben op de werkgelegenheid en de loonongelijkheid. Ook sociale ongelijkheid als gevolg van modernisering, individualisering en polarisatie op de arbeidsmarkt speelt hierbij een rol.

Sommige onderzoekers spreken over een 'cultuur van armoede' in families waar al enige generaties sprake is van armoede. In die families is een cultuur ontstaan van lage verwachtingen, fysieke vormen van disciplineren, hard of inconsistent straffen en weinig vertrouwen dat je zelf invloed hebt in je eigen situatie. Deze families hebben niet zozeer meer geld nodig als wel verandering van de houding en opvoedstijl van de ouders. In Nederland zijn er geen aanwijzingen dat dit een grote rol speelt (Visser, 2019).

Factoren op alle niveaus

Andere onderzoekers leggen de nadruk op risicofactoren en beschermende factoren (zie verder paragraaf 4.1).

2 Opgroeien in gezinnen met geldzorgen

Kinderen en jongeren uit (langdurig) arme gezinnen zijn op veel terreinen vaak slechter af dan kinderen uit meer welvarende gezinnen. Thuis is er geen geld voor nieuwe kleren, internet, iedere dag een warme maaltijd of een weekje vakantie (Roest, 2011; CBS, 2018). Dit vergroot de kans op sociale uitsluiting.

Hoe langer een gezin geldgebrek heeft, des te groter is de kans op nadelige gevolgen voor het welbevinden. Ondanks alles zijn veel kinderen tevreden over hun thuissituatie. Een goed sociaal netwerk is belangrijk om te kunnen omgaan met de situatie. Een aantal kinderen en jongeren vindt armoede geen prettig woord. Ze benoemen het liever als geldzorgen of geldproblemen en willen niet als arm kind worden benaderd (Hopman & De Jong, 2019).

2.1 Verhoogd risico op sociale uitsluiting

Veel kinderen uit gezinnen met (langdurige) geldzorgen zijn uitgesloten van voorzieningen die geld kosten. Een lidmaatschap van een sportclub, het vieren van een verjaardag of het meedoen aan schoolexcursies is niet vanzelfsprekend (Steketee e.a., 2013; Wiersma & Van der Kooi, 2017). Armoede kan dus leiden tot sociaal isolement. Meedoen in de samenleving wordt in het algemeen beschouwd als een eerste levensbehoefte.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (Roest e.a., 2010) onderscheidt vier vormen van sociale uitsluiting:

1. *Geldgebrek (materiële deprivatie)*: Kinderen moeten door geldgebrek bepaalde essentiële zaken missen, zoals nieuwe schoenen en kleding of het deelnemen aan sport-, hobby- en culturele activiteiten.
2. *Onvoldoende sociale participatie*: Hieronder valt deelname van kinderen aan sport, muziekles, hobbyclub of scouting, het maken van uitstapjes, vakantie, bezoek aan vriendjes en het vieren van verjaardagen. Dit houdt vooral verband met een laag opleidingsniveau van ouders, geldgebrek bij ouders, een niet-westerse migratieachtergrond en een lage sociale participatie van ouders (Roest e.a., 2010).
3. *Onvoldoende toegang tot sociale grondrechten*: Hierbij gaat het om saamhorigheid en veiligheid in de buurt en het voorzieningenaanbod voor kinderen. Dit wordt vooral veroorzaakt door geldgebrek bij ouders, het niet hebben van betaald werk en/of het hebben van schulden.
4. *Onvoldoende normatieve integratie*: Daarbij overtreden kinderen regels op school (geschorst worden en spijbelen) en in de samenleving (plegen van diefstal, openbare vernieling en fysiek geweld). Dit wordt eerder verklaard door sekse en leeftijd dan door andere factoren zoals geldgebrek. Het gaat hierbij vooral om jongens en oudere kinderen.

De kans op sociale uitsluiting is groter wanneer een kind in een arm gezin leeft, van niet-westerse afkomst is, deel uitmaakt van een eenoudergezin of ouders heeft met een laag opleidingsniveau, zonder betaalde baan, weinig geld en/of met een lage sociale participatie (Roest e.a., 2010).

Later onderzoek (Vrooman, 2015 in Hoff, 2017) toont echter dat de relatie tussen armoede en sociale uitsluiting wegvalt als er rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau van de ouders, het aantal kinderen in het gezin (er is dan vaak minder geld) en het al dan niet ontvangen van

bijstand (Vrooman, 2015 in Hoff, 2017). Dat wil zeggen dat de andere factoren misschien meer leiden tot sociale uitsluiting dan geldproblemen op zichzelf.

2.1.1 Meedoen aan betaalde activiteiten niet vanzelfsprekend

Volgens het Sociaal Cultureel Planbureau zaten in 2009 een half miljoen kinderen tussen de vijf en achttien jaar niet op sport, muziek of scouting (Jehoel-Gijsbers, 2009). Het percentage arme kinderen dat nergens aan meedeed, was twee keer zo hoog als dat van niet-arme kinderen. Dit gold vooral voor kinderen in gezinnen met een bijstandsuitkering. Van hen deed bijna de helft (48 procent) aan geen enkele vrijetijdsactiviteit mee. Om hoeveel kinderen het momenteel gaat, is niet bekend.

Er is de afgelopen jaren veel aandacht besteed aan het verminderen van sociale uitsluiting. Toch geven kinderen en jongeren in de onderzoeken van de Kinderombudsman (Wiersma & Van der Kooi, 2017; Hopman & De Jong, 2019) aan dat het meedoen aan betaalde activiteiten voor hen niet vanzelfsprekend is. Het CBS (2019) wijst erop dat de meeste kinderen uit gezinnen met lage inkomens materiële voorzieningen ontberen, zoals een jaarlijkse vakantie. Bij kinderen in armoede kunnen gezondheidsverschillen, leefstijlverschillen of crimineel gedrag het risico op sociale uitsluiting verhogen.

Het rapport uit 2009 (Jehoel-Gijsbers) laat zien dat kinderen uit arme gezinnen meer tijd doorbrengen met buiten spelen of op straat rondhangen, minder op vakantie gaan en minder uitstapjes hebben. Arme kinderen nemen wel ongeveer in gelijke mate deel aan speciale activiteiten op de buitenschoolse opvang en aan buitenschoolse activiteiten, zoals schoolreisjes en werkweken. De school is belangrijk om alle kinderen met georganiseerde vrijetijdsbesteding te bereiken (Jehoel-Gijsbers, 2009). Voor kinderen met een niet-westerse migrantenachtergrond speelt de moskee een belangrijke rol in hun vrijetijdsbesteding.

Financiële belemmeringen bij sport zijn vooral voor bijstandskinderen een mogelijk risico op sociale uitsluiting. Kinderen die opgroeien in gezinnen zonder geldproblemen hebben vaker een lidmaatschap van een sportvereniging dan kinderen in gezinnen met geldgebrek (Reijgersberg & Van der Poel, 2014). Dit terwijl sport van grote meerwaarde is voor de fysieke ontwikkeling, maar ook voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Denk aan het leren van structuur en normen en waarden, het opbouwen van zelfvertrouwen en het opdoen van vriendschappen (Reijgersberg & Van der Poel, 2014).

2.2 Slechte kwaliteit leefomgeving: de buurt

Kinderen die opgroeien in armoede wonen vaker in kwalitatief slechtere woningen (CBS, 2018). Deze woningen staan veelal ook in slechtere buurten waarbij kinderen vaker te maken kunnen hebben met criminaliteit. Het CBS (2018) toont dat het aantal personen met een laag of langdurig laag inkomen dat zich vaak onveilig voelt in de eigen buurt in 2017² met respectievelijk 5 procent en 6 procent ongeveer vier keer zo groot is als het aandeel onder personen boven de lage-inkomensgrens (1,3 procent).

² De cijfers van onveiligheidsgevoelens en sociale overlast voor personen met een (langdurig) laag inkomen zijn sinds 2012 niet wezenlijk veranderd.

Bij de algemene onveiligheidsgevoelens³ is het beeld vergelijkbaar. Mensen met lage inkomens ervaren aanmerkelijk vaker dan mensen met hogere inkomens veel sociale overlast in de buurt: 20 procent tegenover 11 procent. Het gaat dan om overlast van rondhangende jongeren, buurtbewoners, dronken mensen op straat, of drugsgebruik, drugshandel, of lastiggevallen worden op straat.

Kinderen en jongeren die met armoede te maken hebben, vinden hun buurt vaker dan andere kinderen onveilig (Hopman & De Jong, 2019). Ook vinden ze dat er te weinig activiteiten zijn en missen ze contact met ondersteunende volwassenen naast hun ouders (Wiersma & Van der Kooi, 2017).

Sarti (2017) sprak voor zijn promotie kinderen in een Amsterdamse wijk met veel achterstanden. Deze kinderen wijzen op de onveiligheid in hun buurt, het gebrek aan clubs en activiteiten en op de slechte kwaliteit van openbare speelterreinen. De speelterreinen zijn niet veilig en in slechte staat en er is te weinig variatie en uitdaging.

2.3 Negatieve invloed op welbevinden van kinderen

2.3.1 Dagelijks geconfronteerd met geldgebrek

Volgens de Kinderombudsman (Wiersma & Van der Kooi, 2017) is opgroeien in (langdurige) armoede voor kinderen meer dan het niet hebben van spullen. Het maakt dat je je als kind minder voelt, het heeft invloed op de keuzes die je maakt in je leven en op je toekomstperspectief. Hoe langer een gezin in armoede leeft, hoe meer bij arme kinderen de gevoelens van angst, afhankelijkheid en ongelukkig zijn toenemen (Vanhee, 2007).

Het merendeel van de kinderen in het onderzoek in opdracht van de Kinderombudsman (Steketee e.a., 2013) geeft aan dat ze dagelijks met het geldgebrek worden geconfronteerd. Ze maken zich zorgen over de armoedesituatie thuis, één op de drie kinderen zelfs elke dag. Deze ongerustheid is vooral gericht op geldproblemen, maar ook op de angst om bijvoorbeeld uit huis te worden gezet, geen eten of spullen te hebben of nog meer schulden te maken. Bij ongeveer een kwart van de geïnterviewde kinderen en jongeren leidt dit tot fysieke of psychische klachten zoals hoofdpijn, buikpijn of tekenen van vermoeidheid (Steketee e.a., 2013).

2.3.2 Zorgen en bestaanszekerheid

Veel van de kinderen en jongeren in armoede hebben het gevoel dat ze niets aan hun situatie kunnen veranderen. Hun leven biedt te weinig stabiliteit en zekerheid. Zeker de helft van hen maakt zich regelmatig zorgen over de financiering van hun latere opleiding. Dit alles belemmert kinderen en jongeren om een goed toekomstperspectief te hebben (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Illustratief is het onderzoek door de Kinderombudsman in 2019 (Hopman & De Jong, 2019). Van de groep kinderen en jongeren in armoede⁴ vindt 37 procent de zekerheid in hun leven onvoldoende of matig. In de groep kinderen en jongeren die niet in armoede opgroeit is dat 16 procent. Met zekerheid wordt bedoeld dat er stabiliteit en continuïteit is in hun levensomstandigheden, dat er geen onvoorziene en plotselinge veranderingen zijn en veranderingen aangekondigd en inzichtelijk gemaakt zijn voor een kind of jongere. Verder wordt er ook onder verstaan dat kinderen en jongeren zich zeker voelen over hun toekomst en hier geen zorgen over hebben.

³ Dit is het aandeel mensen dat zich vaak onveilig voelt, los van de locatie (CBS, 2018).

⁴ Het betreft 143 kinderen en jongeren uit gezinnen met geldproblemen.

2.3.3 Minder tevredenheid, maar grote verschillen

Enkele jaren geleden (Wiersma & Van der Kooi, 2017) is aan kinderen en jongeren gevraagd⁵ welk rapportcijfer zij aan hun leven geven. Van de kinderen en jongeren in armoede geeft 21 procent een onvoldoende. Kinderen en jongeren die niet in armoede opgroeien, geven hun leven gemiddeld een 7,5 en kinderen en jongeren die wel in armoede opgroeien geven hun leven gemiddeld een 6,6. Wanneer naast armoede er thuis andere problemen spelen, geven zij een nog lager cijfer: gemiddeld een 5,5.

Het minst tevreden zijn kinderen en jongeren in gezinnen met geldzorgen over de volgende vijf aspecten van hun leefomgeving: zekerheid en stabiliteit, school en vrije tijd, sociaal netwerk van volwassenen, veiligheid in de buurt en aandacht van ouders. Belangrijk is wel dat er in deze groep kinderen en jongeren grote verschillen zijn in hun rapportcijfers (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Er zijn ook kinderen en jongeren in armoede die tevreden zijn over hun leven.

De Kinderombudsman deed recent (Hopman & De Jong, 2019) onderzoek via vragenlijsten en verdiepende interviews bij kinderen tussen acht en achttien jaar.⁶ Dit laat zien dat hoe meer problemen er thuis zijn, hoe minder gelukkig de kinderen en jongeren zijn. De geïnterviewde kinderen en jongeren gaven zelf aan welke hulp ze zouden willen ontvangen. Als er sprake is van een of twee problemen willen ze dat het probleem wordt aangepakt. Bij een stapeling van drie of meer problemen willen ze dat hun ouders worden geholpen met opvoeden⁷.

2.4 Gezinsituatie: meeste kinderen hebben het fijn thuis

Ondanks het negatieve beeld dat in de onderzoeken naar voren komt, zijn er ook positieve zaken te melden. De meeste kinderen en jongeren uit gezinnen in armoede⁸ zeggen dat ze het fijn hebben thuis (Hopman & De Jong, 2019). Sommige kinderen en jongeren vertellen expliciet dat de ingrijpende gebeurtenissen die zij hebben meegemaakt en ook de geldproblemen die er zijn, hen als gezin hechter hebben gemaakt. De gezinsleden hebben steun aan elkaar. Ze doen samen leuke dingen die weinig of geen geld kosten. Een aantal kinderen en jongeren vertelt dat ze goed met hun moeder kunnen praten. In veel gezinnen spelen huisdieren een belangrijke rol voor de sfeer thuis. De liefde die kinderen en ouders voor hun huisdier delen, verbindt de gezinsleden met elkaar. Van de kinderen en jongeren in armoede is twintig procent echter niet tevreden over de liefde en aandacht van hun ouders, terwijl van kinderen en jongeren die niet in armoede opgroeien acht procent hierover ontevreden is. Sommige kinderen en jongeren vertellen dat ze het kunnen merken dat hun ouder(s) door geldproblemen minder aankunnen.

⁵ Een online vragenlijst is door 1395 kinderen en jongeren tussen acht en achttien jaar volledig ingevuld. Daarvan heeft 196 (14,1 procent) gezegd dat er thuis weinig geld is.

⁶ 1703 kinderen (acht tot achttien jaar) vulden de vragenlijst in. 205 kinderen zeiden een of meerdere problemen te ervaren zoals armoede. Dat is ongeveer 12 procent. Daarvan gaven negen kinderen aan meerdere problemen te ervaren. Dat is ruim 4 procent.

⁷ Het onderzoek betreft slechts negen kinderen/jongeren en is misschien niet representatief, maar het is belangrijk om de mening van kinderen zelf te horen.

⁸ Het betreft 143 kinderen en jongeren van acht tot achttien jaar.

2.5 Sociaal netwerk belangrijk

Een sociaal netwerk is voor kinderen en jongeren erg belangrijk, als emotionele steun voor zichzelf en omdat het hun ouders ontlast. Het gaat dan om andere volwassenen, naast de ouders, waar een kind of jongere een beroep op kan doen. Het betreft vrienden, maar ook een vereniging of sportclub waar een kind of jongere opgenomen is (Hopman & De Jong, 2019).

De meeste kinderen en jongeren hebben zowel positieve contacten met leeftijdgenoten als ervaring met uitsluiting (Hopman & De Jong, 2019). Ze geven aan dat contact met leeftijdgenoten die ook weinig geld hebben, helpt tegen een gevoel van uitsluiting. Jongeren die geen vrienden of leeftijdgenoten in dezelfde situatie hebben, vinden dat lastig. Voorstellen om samen wat te doen moeten worden afgeslagen omdat er geen geld is. Als je als jongere de enige bent in een groep met weinig geld, is het moeilijk om dat bespreekbaar te maken.

De meeste kinderen en jongeren in het onderzoek van de Kinderombudsman in 2019 (Hopman & De Jong) vinden het belangrijk dat er iemand buiten het gezin is om mee te praten. Degenen die goed contact hebben met een andere volwassene, ervaren dat als steun. School kan een belangrijke rol vervullen in het sociale netwerk van een kind en soms is er steun uit de buurt.

Naast iemand van school, hebben kinderen en jongeren contact met andere volwassenen uit de familie: opa's, oma's, ooms, tantes of een meerderjarige broer of zus. De meerderheid is tevreden over hun netwerk (Hopman & De Jong, 2019). In dit onderzoek zegt 25 procent van de kinderen en jongeren die met armoede te maken hebben niet tevreden te zijn over hun netwerk, tegenover elf procent van de groep kinderen en jongeren die niet in armoede opgroeit.

2.6 Hoe gaan kinderen met armoede om?

Kinderen en jongeren zijn meestal op de hoogte van de geldproblemen thuis (Hopman & De Jong, 2019⁹). Hun ouders vertellen erover en ze maken het zelf mee als er ergens geen geld voor is. Ook weten kinderen en jongeren vaak hoe de geldproblemen zijn ontstaan, bijvoorbeeld door scheiding, ziekte of ontslag. Er zijn echter ook jeugdigen die vertellen dat ze niet zoveel merken van geldproblemen. Voor andere kinderen en jongeren, die langere tijd met geldzorgen te maken hebben, lijkt armoede gewoon geworden.

2.6.1 Taboe, maar ook veerkracht

Uit interviews (Steketee e.a., 2013, Wiersma & Van der Kooi, 2017; Hopman & De Jong, 2019) blijkt dat kinderen en jongeren hun omstandigheden vaak proberen te verbergen door er niet met hun vriendjes over te praten. Ook praten de kinderen zo weinig mogelijk met hun ouders over geld en laten ze hen niet merken dat ze graag iets willen hebben of doen dat geld kost. Op school en zelfs onder beste vrienden is armoede vaak een taboeonderwerp. Een aantal kinderen geeft aan dat ze schaamte, jaloezie of uitsluiting voelen, omdat hun leeftijdgenoten veel meer hebben en kunnen doen.

⁹ Het betreft kinderen van acht tot achttien jaar.

Kinderen hebben echter vaak veel veerkracht en bedenken manieren om met hun situatie om te gaan. Sommige van hen hebben een bijbaantje of proberen te sparen. Kinderen hebben allerlei tips om te bezuinigen, bijvoorbeeld door kleding te ruilen, karweitjes voor mensen te doen, of statiegeldflessen te verzamelen. Daarnaast zijn er leuke dingen die geen geld kosten, zoals een slaapfeestje op je verjaardag, of bij je opa of oma langs gaan tegen etenstijd. Jongeren zijn zich vaak zeer bewust van de prijzen en kritisch over wat je nou echt nodig hebt (Steketee e.a., 2013).

2.6.2 Kinderen verwerpen het label 'arm'

De kracht van kinderen en jongeren in armoede komt ook naar voren in het onderzoek van Sarti¹⁰ (2017). Kinderen zien zichzelf niet als arm. Ze verwerpen dit label en willen niet met armoede worden geassocieerd. Ze vermijden zelf woorden als arm en armoede en vinden het vervelend wanneer anderen deze termen gebruiken. Een verklaring hiervoor is wellicht dat hun situatie normaal is in hun wijk. Ook draagt een dergelijke associatie niet bij aan het verwerven van een positieve sociale identiteit of een gevoel van zelfwaarde (Sarti, 2017). Deze kinderen willen wel praten over hun situatie, maar niet als arm worden benaderd. Ze zijn zich bewust van de nadelen van hun situatie, maar ze zien ook sterke punten.

Dit komt overeen met het onderzoek door de Kinderombudsman (Hopman & De Jong, 2019). Niet alle kinderen (tussen acht en achttien jaar) vinden zichzelf arm. Een aantal van hen associeert armoede met derdewereldproblematiek, zij identificeren zich niet met dat begrip. Sommige kinderen, vaak als ze wat ouder zijn, noemen zichzelf wel expliciet arm. Over het algemeen vinden kinderen en jongeren armoede geen prettig woord; geldzorgen of geldproblemen zijn betere begrippen en sluit aan bij de positieve perceptie van kinderen en alle aspecten in hun leven (Sarti, 2017).

¹⁰ Het betrof 29 kinderen tussen acht en twaalf jaar in Hoorn en Amsterdam.

3 Armoede en ouderschap

Als armoede tijdelijk is, en er geen andere problemen zijn, kunnen ouders daar meestal goed mee omgaan. Als er meerdere problemen zijn die al langer spelen, is de situatie vaak erg lastig voor ouders. Zij hebben dan vaak veel stress. Verder spelen schaamte en stigmatisering vaak een rol in het leven van ouders met (langdurige) geldzorgen. Alleenstaande moeders blijken het grootste risico op leven in armoede te hebben en kunnen in een sociaal isolement terechtkomen.

3.1 Schaamte behoort tot de kern van armoede

In het leven van een aantal mensen¹¹ in armoede spelen schaamte en stigmatisering een belangrijke rol. Schaamte is een emotie die we voelen als we incompetent gedrag hebben vertoond, een morele overtreding hebben begaan, of als we het gevoel hebben dat we de maatschappelijke verwachtingen niet kunnen waarmaken. De gevolgen van schaamte zijn vaak negatief, zoals gevoelens van machteloosheid, waardeloosheid en inferioriteit, een negatief zelfbeeld, depressieve gevoelens en terugtrekkingsgedrag (De Hooge e.a., 2010 in Plantinga e.a., 2018).

Verder zijn mensen met lagere inkomens gemiddeld minder geneigd om andere mensen te vertrouwen, wat hen ervan kan weerhouden om contacten op te doen en in te zetten. Schaamte gaat dan ook samen met minder sociale contacten en meer eenzaamheid. Als iemands financiële situatie verslechtert, heeft diegene het jaar daarop vaak minder sociaal contact. Het omgekeerde geldt ook: minder sociaal contact gaat samen met een slechtere financiële situatie in het volgende jaar (Plantinga e.a., 2018).

Schaamte kan ook leiden tot terugtrekkingsgedrag. Dit is vooral het geval als mensen het gevoel hebben dat ze hun situatie niet kunnen veranderen, wat vaker voorkomt bij langdurige armoede. Een voorbeeld is dat schaamte een belangrijke drempel vormt in de stap naar de voedselbank, waardoor mensen hun bezoek uitstellen (Van der Horst e.a., 2014 in Plantinga, 2019).

In een recent proefschrift analyseert Plantinga (2019) welke afwegingen mensen maken wanneer ze financiële beslissingen nemen. Mensen in armoede moeten de hele dag door moeilijke keuzes maken. Dat kost veel energie en verkleint de mentale bandbreedte¹². De promovendus testte of volwassenen¹³ (vanaf achttien jaar) met lage inkomens andere financiële keuzes maken dan mensen met hogere inkomens. Eerder onderzoek voorspelde dat mensen met weinig geld meer dan gemiddeld nadenken over een uitgave. Plantinga's experimenten (2019) laten echter zien dat zij dat juist minder doen. Zo geeft men zich relatief vaker over aan zaken die statusverhogend werken in plaats van aan eerste levensbehoeften. Rekeningen worden niet op tijd betaald en schulden hopen zich op. Dit verslechtert de financiële situatie. Schaamte over de financiële (on)mogelijkheden kan dus samengaan met gedrag dat armoede juist in stand houdt. Ook op deze manier dreigt een vicieuze cirkel van armoede. Of dit ook opgaat voor ouders is niet onderzocht.

¹¹ In de onderzoeken in deze paragraaf werd niet specifiek gekeken naar ouders, maar algemeen naar volwassenen met geldzorgen. Plantinga geeft aan dat een op de zeven Nederlanders tussen 18 en 65 jaar zich schaamt voor de financiële problemen.

¹² De term 'mentale bandbreedte' is bekend geworden door het boek *Schaarste* van Mullainathan en Shafir. Het is de capaciteit die je hebt om na te denken en beslissingen te nemen. Armoede verkleint je bandbreedte en leidt tot tunnelvisie. Alle aandacht gaat naar het hier en nu. Ingewikkelde beslissingen nemen en nadenken over de lange termijn wordt moeilijk (Jungmann & Wesdorp, 2020).

¹³ Er is niet specifiek naar ouders gekeken. De resultaten zijn dus niet zonder meer op hen van toepassing. Verder gaat het om één op de zeven volwassenen met duidelijke gevoelens van schaamte.

3.2 Ervaringen en behoeften van ouders

3.2.1 Stress maar ook veel kracht

De ervaringen van ouders met langdurige geldzorgen zijn in Groot-Brittannië (Rose & McAuley, 2019) systematisch in beeld gebracht, onder meer door middel van gesprekken met ouders met langdurige geldzorgen. De onderzoekers noemen drie componenten van langdurige armoede: materiële beperkingen¹⁴, machteloosheid en eentonigheid. Vooral de mate van materiële beperkingen die de kinderen meekrijgen raakt de ouders. Een aantal ouders met langdurige geldzorgen heeft het gevoel dat ze hun kinderen in de steek laten.

De dagelijkse strijd om voor het gezin en zichzelf te zorgen komt in de gesprekken duidelijk naar voren. Dit is in nog in sterkere mate het geval bij ouders met schulden. Ouders staan dagelijks voor moeilijke keuzes; wat kan wel en wat niet. Een aantal van deze ouders heeft veel stress en het gevoel vast te zitten. Dat heeft negatieve invloed op hun zelfbeeld en hun zelfvertrouwen en geeft soms depressieve gevoelens en angst. Gesproken wordt over een tweezijdig proces: door mentale problemen hebben ouders meer kans op armoede, maar armoede verhoogt ook de kans op mentale problemen (Zipfel e.a., 2015 in Rose & McAuley, 2019).

Maar er zijn ook veel ouders die een grote weerbaarheid en kracht laten zien. Ze tonen ook gedrevenheid om uit de nare situatie te komen, waarbij deze ouders wel aangeven dat daarvoor steun van anderen nodig is. Een aantal ouders slaagt er ook in om uit de situatie te komen.

3.2.2 Stigmatisering en vernedering

De onderzoeken in Groot-Brittannië (Rose & McAuley, 2019) maken duidelijk dat ouders nogal eens blootgesteld worden aan stigmatisering en vernedering. Hen wordt bijvoorbeeld verweten dat ze roken, ongezond eten en slechte keuzes maken zoals het houden van huisdieren en het kopen van een dure tv. Ze hebben vaak te maken met eisen van anderen, moeten om hulp vragen, formuleren invullen of uitleggen waarom ze iets niet hebben gedaan. Ouders melden ook bureaucratische en onsympathieke benadering door ambtenaren. Dit alles zorgt voor een gevoel van vernedering en onmacht.

3.2.3 Ondanks problemen warmte in het gezin

In Nederland zijn de ervaringen van ouders met geldzorgen niet op een dergelijke grote schaal verzameld als in Groot-Brittannië. De Kinderombudsman interviewde veertien ouders¹⁵ (Wiersma & Van der Kooij, 2017). De bevindingen komen grotendeels overeen met het Engelse onderzoek¹⁶. Een aantal ouders wordt flink belast door geldzorgen. Ouders vertellen dat ze niet altijd in de basisbehoeften van hun gezin kunnen voorzien en stress ervaren vanwege de armoedeproblematiek.

Sommige ouders rapporteren over aan stress gerelateerde psychische en fysieke klachten. Genoemd worden hoofdpijn, slapeloosheid, weinig energie en somberheid. Deze klachten koppelen ouders zelf zowel aan hun geldproblemen als aan andere problemen die spelen of hebben gespeeld,

¹⁴ Hardship, vertaald als materiële beperkingen.

¹⁵ Het betrof veertien ouders, van wie één man.

¹⁶ In Groot-Brittannië is de armoede wel ernstiger dan in Nederland.

zoals echtscheiding, ziekte, werkloosheid en gedragsproblematiek bij kinderen e.d.). De stress heeft negatieve invloed op het welzijn en het functioneren van deze ouders en hun kinderen.

Veel ouders (Wiersma & Van der Kooi, 2017) vertellen dat ze hun best doen om voor hun kinderen een fijn thuis te creëren en hun kinderen aandacht en liefde te geven. Ze geven aan dat er, ondanks de (geld)problemen thuis, leuke en warme momenten zijn met hun kinderen. Toch is zorgeloze ontspanning voor een langere tijd als gezin moeilijk. De problemen door geld en andere gebeurtenissen beheersen het gezinsleven en daaraan kunnen zij nooit even ontsnappen.

Een aantal ouders zegt dat hun aandacht voor hun kinderen onder druk staat door hun geldzorgen. Andere ouders vertellen dat ze een korter lontje hebben of wat minder aanwezig zijn. Dit zijn met name ouders waar er in het gezin meer problemen spelen.

3.2.4 Behoefte aan rust en ontspanning

Ouders (Wiersma & Van der Kooi, 2017) die te maken hebben met (langdurige) geldzorgen hebben behoefte aan rust, stabiliteit en een uitstapje met het gezin. Ze vinden de beschikbare gemeentelijke voorzieningen niet toereikend en onvoldoende aansluiten bij de behoeften van hun gezin. Ze ervaren vaak een weinig flexibele houding van hun gemeente. Aanvragen voor bijzondere kosten duren erg lang. Ouders willen graag maatwerk van hun gemeente en een laagdrempelig persoonlijk contact met iemand die meedenkt over de thuissituatie (Wiersma & Van der Kooi, 2017).

3.3 Sociale steun

Voor ouders in armoede en hun kinderen is een goed sociaal netwerk van groot belang. Een aantal ouders kan net rondkomen doordat ze een sociaal vangnet hebben (Van der Hoek, 2005). Ook bij het opvoeden en de relatie met het kind is sociale steun belangrijk. Sommige ouders hebben hun sociale netwerk verloren en dat zorgt voor een extra financiële en emotionele druk op het gezin. Vooral laagopgeleide, alleenstaande moeders ontbreekt het vaak aan sociale en praktische steun.

Ouders geven er vaak de voorkeur aan om met andere ouders in hun informele netwerk over opvoeding te praten. Het daadwerkelijk bespreken van de opvoeding van hun eigen kinderen is echter soms een taboe (Speetjens, 2009). Volgens Geenen (2007) is voor steun bij de opvoeding een betrokken en betrouwbare relatie nodig met volwassenen die de invloed van armoede op ouders begrijpen en die ouders een gevoel van eigenwaarde kunnen geven. Als ouders zich gesteund voelen, zijn zij op hun beurt weer beter in staat om ondersteuning te bieden aan hun kind.

Naarmate ouders een ondersteunend netwerk hebben, neemt negatief opvoedingsgedrag, zoals schreeuwen tegen kinderen en hen slaan, af en neemt positief opvoedingsgedrag, zoals knuffelen en complimenten geven, toe (Hermanns e.a., 2005). Sociale steun is ook gerelateerd aan een betere ouder-kindrelatie (Lee e.a., 2009; Vanhee, 2007). Laagopgeleide moeders vragen echter het minst vaak om hulp en advies bij het opvoeden, terwijl ze er wel veel behoefte aan hebben (Van Egten e.a., 2008).

3.4 Alleenstaande moeders

Alleenstaande moeders hebben het grootste risico op leven in armoede en kunnen daardoor in een sociaal isolement terecht komen. Dit gebeurt vooral in groepen waar alleenstaand ouderschap na een echtscheiding wellicht minder gangbaar is, zoals bij moeders van Turkse, Marokkaanse en Hindoestaans-Surinaamse afkomst en vluchtelingen (Pels e.a., 2009).

In onderzoek van Ypeij (2009¹⁷) komt naar voren dat alleenstaande moeders er vaak alles aan doen om als een goede moeder te worden gezien. Toch hebben ze vaak last van stigmatisering in de eigen familie, hun omgeving en bij officiële instanties. Soms is er in de eigen familie veel afkeuring en weinig steun. Moeders krijgen het gevoel dat hun situatie hun eigen schuld is en dat ze het zelf maar moeten oplossen. Door de sociale controle zijn deze moeders voortdurend bang om te worden 'verklikt' bij de sociale dienst als ze met een man zijn. Moeders die afkomstig zijn uit een meer matrifocale cultuur¹⁸ trekken zich vaak minder aan van stigmatisering, zijn beter voorbereid op armoede en ervaren meer steun van andere vrouwen dan van oorsprong Nederlandse vrouwen (Ypeij, 2009).

3.4.1 Alleenstaande moeders vaker ontevreden over opvoeding

Hoogopgeleide moeders zijn niet alleen meer tevreden over de opvoeding en het ouderschap dan laagopgeleide moeders, ze hebben vaker het idee dat ze weten wat ze moeten doen. Moeders uit één ouder- en stiefgezinnen hebben in het algemeen vaker zorgen over de opvoeding, ontwikkeling en het gedrag van hun kind dan moeders uit tweeoudergezinnen (Van Egten e.a., 2008).

Alleenstaande moeders met een lage of middelbare opleiding zijn doorgaans het minste tevreden over de opvoeding: meer dan een op de vier (28,5 procent) van deze moeders is ontevreden over het verloop van de opvoeding, tegenover bijna een op de zes (18,2 procent) middelbaar of laagopgeleide moeders met een tweeoudergezin (Van Egten e.a., 2008).

Laagopgeleide alleenstaande moeders maken zich meer zorgen over hun kind en staan ook vaker voor opvoedsituaties waarmee ze niet om weten te gaan. Juist deze groep vraagt het minst hulp en advies bij het opvoeden, terwijl ze er wel veel behoefte aan hebben. Alleenstaande moeders van Nederlandse en Marokkaanse afkomst maken zich vaker zorgen over de ontwikkeling, het gedrag en de opvoeding van hun kind dan moeders van Turkse, Surinaamse of Caribische¹⁹ afkomst in dezelfde situatie (Van Egten e.a., 2008).

Voor Nederlandse en Surinaams-Nederlandse en Caribisch-Nederlandse ouders uit eenoudergezinnen komt daar nog bij dat zij de opvoeding vaker als vermoeiend en als een zware verantwoordelijkheid ervaren. Dat geldt ook voor moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst. Daarbij ervaren deze ouders de opvoeding als vermoeiend en verantwoordelijk. Ook schatten zij, zeker als er sprake is van een lage opleiding, hun eigen opvoedvaardigheid minder positief in dan Nederlandse en Surinaamse/Caribische-Nederlandse moeders (Van Egten e.a., 2008).

¹⁷ Er is geen recenter onderzoek. Of de bevindingen van Ypeij momenteel nog in dezelfde mate spelen is dus onbekend. Uit meer recente onderzoeken in Groot-Brittannië (Rose & McAuley, 2019) komt echter hetzelfde naar voren.

¹⁸ In deze culturen spelen moeders een dominantere rol in het huishouden en bij de opvoeding dan vaders, zoals in Afro-culturen. De vrouw is als moeder in dergelijke culturen de 'leider' van de groep (bredere familie). Mannen zijn vaker wat meer afwezig.

¹⁹ Het onderzoek betrof moeders met een wat toen nog Antilliaanse afkomst heette.

Alleenstaande moeders onzeker

Ypeij (2009) deed als cultureel antropoloog onderzoek naar de betekenis van langdurige armoede voor alleenstaande moeders in Amsterdam. Het betrof moeders van Nederlandse afkomst, moeders met een Marokkaanse achtergrond en moeders uit Curaçao en Suriname (alleen Creools). Bij de laatste groep gaat het om zogenoemde matrifocale culturen. In deze culturen spelen moeders vaak een dominantere rol bij de opvoeding dan vaders, zoals in Afro-Surinaamse culturen.

Alleenstaande moeders voelen zich erg onzeker omdat ze hun kinderen niet de levensstandaard kunnen bieden die in Nederland gebruikelijk is. Veel moeders hebben aan het einde van de maand te weinig geld voor eten of eten zelf nauwelijks. Sommige moeders hebben hoge schulden. Alleenstaande moeders zijn vaak erg creatief in het rondkomen en hebben er bijna een dagtaak aan om hun kinderen en zichzelf er netjes uit te laten zien en het huis schoon te houden. Vooral van oudsher Nederlandse moeders zijn sterk gericht op een proper huishouden. Deze moeders vinden het lastiger om met hun situatie om te gaan en ervaren minder steun van andere vrouwen, dan de moeders met een achtergrond in Curaçao of Suriname.

4 Gevolgen van armoede voor opvoeden

De kwaliteit van de ouder-kind interactie en opvoeding zijn belangrijke factoren voor een goede ontwikkeling van kinderen. Bij positief opvoeden is de kans groter dat kinderen veilig, gezond en kansrijk opgroeien. Armoede zorgt niet automatisch tot problemen op de lange termijn. Maar als armoede langdurig is en samengaat met minder beschermende factoren en meer risicofactoren, is de kans op ontwikkelingsproblemen van kinderen groter (Hermanns e.a., 2005; Ince e.a., 2018).

4.1 Armoede en ontwikkeling kind: complex samenspel

Langdurige armoede, opvoedingsproblemen, minder goede ontwikkeling van het kind worden vaak in verband met elkaar gebracht. In veel van Angelsaksische onderzoeken (Katz e.a., 2007) wordt aangegeven dat armoede waarschijnlijk niet rechtstreeks negatieve gevolgen heeft voor opvoeding door ouders en de ontwikkeling van kinderen. Er spelen allerlei factoren zoals stress, opleiding van ouders, de gezondheid en persoonlijkheid van ouders, al dan niet alleenstaand ouderschap of een (minder) goede relatie tussen ouders, de buurt waarin men leeft en nog veel meer.

Veel gebruikt wordt het ecologische model van Bronfenbrenner, met vijf niveaus in de interactie tussen mens en omgeving die allemaal (direct of indirect) invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen:

1. *Microsysteem*: een verzameling relaties en activiteiten in de onmiddellijke, persoonlijke omgeving van een kind of jongere. Het gaat dan om het gezin, maar ook de groep van leeftijdgenoten en de kinderopvang/school. Dit is het systeem dat een kind of jongere het meest direct beïnvloedt. De band tussen kinderen en ouders heeft bijvoorbeeld veel invloed op de ontwikkeling van kinderen.
2. *Mesosysteem*: de wederzijdse verbindingen en processen die optreden tussen twee of meer microsystemen zoals het contact dat ouders hebben met de kinderopvang/school en jongeren bijvoorbeeld met jongerenwerk. Een voorbeeld is dat de ontwikkeling van kinderen vaak beter verloopt als ouders betrokken zijn bij de kinderopvang en school.
3. *Exosysteem*: systemen waarmee een kind of jongere niet zelf contact heeft maar die toch invloed hebben op gedrag en ontwikkeling. Voorbeelden zijn het werk van ouders of hun sociale netwerken. Wat daar gebeurt kan invloed hebben op het opvoeden door ouders.
4. *Macrosysteem*: het niveau dat het verst verwijderd is van de onmiddellijke ervaring van de jeugdige zoals de cultuur waarin iemand leeft, maatschappelijke instellingen, de regering. Een voorbeeld is dat de hoogte van de bijstandsuitkering en boetes bij schuld veel invloed heeft op het besteedbaar inkomen in het gezin.

Verder onderscheidt Bronfenbrenner het chronosysteem. De sociale omgeving van de persoon verandert ook metertijd. In iedere tijdsfase geldt een aantal ontwikkelingstaken. Bij iedere ontwikkelingstaak zijn er verschillende mogelijkheden voor het vervolgtraject. Ontwikkeling kan daardoor verschillende vormen aannemen en diverse routes volgen. De ontwikkelingstrajecten van kinderen worden beïnvloed door risicofactoren (zoals armoede en stress) en beschermende factoren (zoals sociale steun) in de diverse systemen rond het kind.

Volgens het 'Balansmodel' (Bakker e.a., 1998, pag. 21) vormen alle factoren die een gezin onder druk zetten (risicofactoren), samen de zogenoemde 'draaglast'. De veerkracht van de gezinsleden en de hulp en andere positieve invloeden (beschermende factoren) vormen de 'draagkracht'. Zijn de draaglast en draagkracht in balans, dan is er niets aan de hand. Schiet de draagkracht tekort of wordt de draaglast te groot, dan ontstaan er vaak problemen. De risico- en beschermende factoren rond armoede staan centraal in deze notitie.

4.1.1 Balans risicofactoren en beschermende factoren

Armoede zorgt niet automatisch tot problemen op lange termijn. Maar als armoede langdurig is en samengaat met meer risicofactoren en minder beschermende factoren is de kans op ontwikkelingsproblemen van kinderen groot (Hermanns e.a., 2005; Ince e.a., 2018). Het gaat dan om risicofactoren bij ouders (zoals lage opleiding, alleenstaand ouderschap, langdurig ziek zijn), bij het kind (bijvoorbeeld moeilijk temperament) en de omgeving (slechte woonsituatie, onveiligheid in de buurt). Hiertegenover staan beschermende factoren bij de ouders (goede relatie, veerkracht), bij het kind (zoals makkelijk temperament) en in de omgeving (zoals sociale netwerken, goede basisvoorzieningen).

Als ouders geen steun krijgen, neemt de kans op negatieve gevolgen voor kinderen op lange termijn toe. Als er echter bijvoorbeeld sprake is van een goede relatie tussen ouders, steun in de omgeving en ouders met veerkracht heeft dat een beschermende invloed op opvoeden en de ontwikkeling van kinderen (Hermanns e.a., 2005; Ince e.a., 2018).

4.2 Ouder-kindinteractie: positief opvoeden

De belangrijkste factoren voor de ontwikkeling van een kind zijn de kwaliteit van de ouder-kind interactie en de opvoeding. Diverse onderzoekers (Mesman e.a., 2012; Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018) spreken over 'positief opvoeden'. Positief opvoeden vergroot de kans dat kinderen veilig, gezond en kansrijk opgroeien en heeft ook invloed op de opvoedvaardigheden van kinderen als ze volwassen zijn.

Het gaat bij 'positief opvoeden' om onmisbare zaken in de interactie tussen ouders en kind zoals sensitieve responsiviteit, controle en discipline (opvoedstijl) en betrokkenheid bij educatieve activiteiten zoals spelletjes doen, voorlezen en praten met het kind over school. In de volgende paragraaf worden al deze elementen uitgewerkt.

4.2.1 Ouder-kindinteractie: sensitieve responsiviteit en ontwikkeling kind

Interactie tussen ouder en kind is de motor voor ontwikkeling, met sensitieve responsiviteit als kernelement. Een kind heeft sensitief-responsieve²⁰ ouders nodig voor een goede ontwikkeling. Ouderlijke sensitiviteit hangt, over culturen heen, positief samen met taal-, cognitieve en sociaal-emotionele vaardigheden van kinderen (Tamis-LeMonda e.a., 2009; Washington e.a., 2015 in Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018).

Het opleidingsniveau van ouders heeft invloed op de kwantiteit en kwaliteit van de ouder-kindinteractie. In gezinnen met lager opgeleide ouders wordt gemiddeld minder gespeeld met de kinderen en minder vaak voorgelezen. Ouders reageren minder vaak positief, bieden minder structuur, hebben minder gesprekjes met het kind en geven het kind minder kans om te ontdekken.

²⁰ Sensitieve responsiviteit of ouderlijke responsiviteit is het vermogen van een ouder om signalen van het kind te interpreteren en er prompt en adequaat op te reageren (Ainsworth e.a., 1974 in Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018).

In deze gezinnen is er vaak een weinig ondersteunende en stimulerende ouder-kindinteractie (Mesman, 2010). Hierdoor ontwikkelen kinderen zich minder voorspoedig. Het Pre-Cool onderzoek (Veen en Leseman, 2015) laat zien dat kinderen van lager opgeleide ouders (moeders) vaak al een achterstand in hun ontwikkeling hebben als ze twee jaar zijn. Deze tweejarigen hebben gemiddeld een minder goede score op taal (onder meer woordenschat) en minder goede executieve vaardigheden²¹. Dit is voorspellend voor probleemgedrag en vroege academische vaardigheden²² van kinderen als ze vier jaar zijn. Naarmate kinderen ouder werden, nam het verschil wel af. Zo was het verschil tussen kinderen op de leeftijd van vier jaar aanmerkelijk kleiner; het gevolg van deelname aan voorschoolse educatie (Veen & Leseman, 2015, Leseman & Veen, 2016).

4.2.2 Controle en discipline: opvoedstijl

Een andere manier waarop ouders kunnen verschillen bij het opvoeden, is de mate van controle en discipline. Controle heeft betrekking op het stellen van grenzen en regels, terwijl discipline betrekking heeft op het ingrijpen wanneer die grenzen overschreden worden of een kind zich niet aan bepaalde gedragsregels houdt. Hierbij wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen autoritaire en autoritatieve discipline. Ouders met een meer autoritaire stijl van disciplineren verwachten dat kinderen gedragsregels volgen zonder dat ze vragen stellen, terwijl ouders met een meer autoritatieve stijl de regels uitleggen en kinderen stimuleren om input te geven (Baumrind, 1968 in Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018).

Veel studies tonen aan dat autoritaire discipline en een hoge mate van ouderlijke controle gerelateerd zijn aan gedragsproblemen, hyperactiviteit en emotionele dysregulatie bij kinderen (Tamis-LeMonda e.a., 2009; Washington e.a., 2015 in Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018). Verder laten onderzoeken (Katz e.a., 2007, Cyr e.a., 2010) zien dat langdurig arme ouders vaker een autoritaire of inconsistente opvoedstijl hanteren dan meer welvarende ouders. Daarbij hebben ouders bij het ervaren van stress de neiging om méér probleemgedrag bij het kind te zien, wat vervolgens weer het gevoel van stress verhoogt (Vanhee, 2007).

4.2.3 Grote verschillen tussen ouders met hetzelfde inkomen

Een aantal onderzoekers (onder meer in Katz e.a., 2007) geeft aan dat het onduidelijk is hoe verschillen in opvoedstijl en opvoedpraktijken te interpreteren zijn. Onderkend wordt dat verschillen in materiële mogelijkheden een rol spelen bij het opvoeden en de ontwikkeling van kinderen. Maar ook binnen een groep ouders met vergelijkbaar inkomen zijn er verschillen in opvoedstijl en opvoedpraktijken. Inkomen alleen bepaalt niet het opvoeden. Verder wijzen veel onderzoeken weliswaar op minder positief opvoeden en meer kindermishandeling bij gezinnen met een lage sociaal-economische status, maar de meeste ouders in deze omstandigheden, zelfs in de meest arme gezinnen, tonen opmerkelijk veel veerkracht en opvoedvaardigheden (Prevoo & Tamis-Le Monda, 2018).

²¹ Executieve functies: verzamelnaam voor een aantal vaardigheden die nodig zijn om doelgericht gedrag te kunnen laten zien. Bijvoorbeeld het werkgeheugen en inhibitie, ofwel het vermogen om een automatische reactie te onderdrukken wanneer de situatie daarom vraagt (Veen & Leseman, 2015).

²² Ontluikende academische vaardigheden bestaan onder meer uit foneembewustzijn, woordenschat, letterkennis, cijferkennis en getalinzicht (Veen & Leseman, 2015).

4.2.4 Verschillen in opvoeden van migrantenouders en sociaal-economische status

Opvoedproblemen en een minder voorspoedige ontwikkeling worden in de samenleving en in onderzoek vaak gekoppeld aan migrantenafkomst c.q. etnische minderheden²³ en daarbij wordt gewezen op culturele verschillen. Gezinnen met een migrantenafkomst komen echter vaker uit een lagere sociaal-economische klasse dan gezinnen die behoren tot de etnische meerderheid. Vooral de opleiding van ouders en hun inkomen spelen een rol. Een laag inkomen en lage opleiding vergroten de kans op een minder goede ontwikkeling van kinderen. Zie ook paragraaf 4.2 over ouder-kind interactie en positief opvoeden.

Daarnaast zijn er factoren die met migratie samenhangen, zoals acculturatie en discriminatie (Rosanneke e.a., 2013), die de kans op stress bij ouders vergroten. Het proces van acculturatie kan bijvoorbeeld stress geven doordat ouders in contact komen met onbekende normen en gebruiken, door het gemis van de familie in het herkomstland en gebrek aan sociale netwerken. Dit speelt vooral als ouders kort in Nederland zijn. Bij mensen die lang in Nederland wonen is deze 'acculturatie stress' een stuk lager, maar speelt stress door discriminatie een grotere rol (Stein e.a., 2012 in Rosanneke e.a., 2013).

Verschillen in opvoeding tussen gezinnen die behoren tot een etnische minderheid en gezinnen die behoren tot de etnische meerderheid, kunnen dus verklaard worden door de sociaal-economische klasse van een gezin en door aspecten als acculturatie en discriminatie (Rosanneke e.a., 2013).

4.2.5 Verschillen in opvoedstijl en stress

Deze conclusie wordt bevestigd door het Nederlands Pre-Cool onderzoek (Veen & Leseman, 2015). Verwacht werd dat niet-westerse allochtone ouders een meer autoritaire opvoeding zouden laten zien dan autochtone ouders. Deze ouders uiten inderdaad iets vaker teleurstelling en wekken iets vaker schuldgevoelens en angst op bij hun kind en zijn minder consistent in de opvoeding dan autochtone ouders. Ze rapporteren bovendien wat minder warmte in de opvoeding dan autochtone ouders. Maar er is tussen allochtone en autochtone ouders geen verschil in de mate van veeleisendheid en het opleggen van regels.

De gevonden verschillen hangen voor een groot deel samen met het hogere ervaren van stress door niet-westerse migrantenouders, maar ook (deels hieraan overlappend) een lagere sociaal-economische achtergrond²⁴ van deze ouders vergeleken met van oorsprong Nederlandse ouders. Vooral bij warmte, maar ook bij consistentie is er een sterke samenhang met opvoederstress. Bij het ervaren van meer stress wordt een minder warme relatie met het kind gerapporteerd.

4.3 Armoede, stress en ouderschap

4.3.1 Chronische stress en psychisch welzijn ouders

Volgens Vanhee (2007) kunnen moeders minder goed voor hun kinderen zorgen als hun eigen materiële en emotionele behoeften niet zijn vervuld. Er kan dan bijvoorbeeld minder aandacht voor kinderen zijn. Geenen (2007) laat in haar proefschrift zien dat langdurige armoede een vorm van chronische stress veroorzaakt die een negatieve invloed heeft op het psychisch welzijn van de

²³ In de aangehaalde onderzoeken wordt gesproken over etnische minderheden en etnische meerderheid. Hierbij gaat het dan om mensen met een migratieachtergrond en vluchtelingenouders, waarbij het in feite gaat om niet-westerse afkomst.

²⁴ In Pre-Cool gemeten door de opleiding van de moeder.

ouders en op hun rol als opvoeder. Het gaat niet alleen om zorgen, maar het kan ook gaan om schuldgevoelens, gevoelens van falen en incompetentie.

Ook maakt stress het moeilijk om goed te kunnen reflecteren op ouderschap en opvoeden. Vooral in eenoudergezinnen, veelal gaat het dan om moeders, kan sprake zijn van weinig sociale steun en toegankelijke hulp. Deze moeders hebben daarnaast veel last van stigmatisering en veroordeling door anderen (Ypeij, 2009). Dit kan hun overtuiging dat zij een goede ouder zijn, tenietdoen en hen erg onzeker maken.

4.3.2 Armoede, depressie en opvoeden

De afwezigheid van een goede relatie met anderen, weinig veerkracht en het voortdurend te maken hebben met stress, dragen bij aan het vaker voorkomen van depressieve klachten bij moeders die in langdurige armoede leven (Katz e.a., 2007; Vanhee, 2007). Depressieve moeders hebben moeite met het reguleren van emoties, reageren vaker inconsistent en hebben moeite om sensitief te antwoorden op gevoelens van het kind (Vanhee, 2007).

Amerikaanse onderzoekers tonen een directe relatie aan tussen een laag inkomen en een grotere kans op depressie bij de moeder (Katz e.a., 2007; Lee e.a., 2009). En depressie geeft een grotere kans op negatief opvoedingsgedrag.

Opvoedingsgedrag van depressieve ouders in chronische armoede wordt meer bepaald door stress en spanning dan door het feitelijk probleemgedrag van het kind. Bij niet-kansarme depressieve ouders wordt dit opvoedingsgedrag volgens Vanhee (2007) juist wel vooral bepaald door het probleemgedrag van het kind.

Uit Nederlands onderzoek (Snel e.a., 2000) blijkt dat moeders uit arme gezinnen met sterke depressieve gevoelens veel minder goed met armoede kunnen omgaan en de negatieve gevolgen van armoede voor hun kinderen ook zwaarder inschatten dan moeders die weliswaar ook arm zijn, maar psychisch beter in hun vel zitten.

5 Armoede en de ontwikkeling van kinderen

Armoede kan negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van kinderen. Langdurige armoede kan een negatieve invloed hebben op het ontstaan van een goede hechting tussen ouder en kind. Toch is in de meeste gezinnen de band tussen kinderen en ouders goed. Langdurige armoede heeft mogelijk een negatief effect op de hersenontwikkeling van een kind, te meer als armoede samengaat met een lage opleiding van ouders en er in een gezin meerdere problemen zijn. Ook hebben kinderen in gezinnen die langdurig te maken hebben met geldzorgen minder kans op een voorspoedige schoolloopbaan, maar waarschijnlijk is de opleiding van ouders hierbij het meest bepalend. Tussen gezinnen met hetzelfde inkomen en/of opleiding van ouders zijn er echter grote verschillen. De mate waarin ouders hun kinderen stimuleren en ondersteunen is essentieel. Verder is langdurige armoede een risicofactor bij kindermishandeling, jeugdcriminaliteit en hebben kinderen in gezinnen met een lage sociaal-economische status meer overgewicht. Ook hierbij speelt de opleiding van ouders een rol en is er meer risico als er meer problemen in een gezin zijn.

5.1 Hechting en band met ouders

Voor de ontwikkeling van een kind is het belangrijk dat er in de eerste levensjaren een goede affectieve relatie met de ouders (of andere primaire verzorgers) ontstaat en dat het kind veilig gehecht raakt. Hechting is een emotionele, affectieve en duurzame band tussen ouder (of andere primaire opvoeder) en kind (Bowlby, 1982 in De Wolf & Wildeman, 2020). Het kind vindt troost en nabijheid bij de ouder, vooral als het kind bang, gespannen of verdrietig is (De Wolf & Wildeman, 2020). In een veilige relatie heeft het kind vertrouwen in de beschikbaarheid van de opvoeder, terwijl in een onveilige relatie dat vertrouwen ontbreekt.

Kinderen ontwikkelen de eerste gehechtheidsrelaties met volwassenen in het eerste jaar van hun leven. Meestal gaat het dan om de ouders, maar ze kunnen ook gehecht raken aan de grootouders en bijvoorbeeld pedagogisch medewerkers. Zo ontstaat een netwerk van gehechtheidsrelaties. Hechting is belangrijk voor een goede ontwikkeling van een kind. Voor het ontstaan van een veilige gehechtheidsrelatie zijn er drie basale voorwaarden: sensitief en adequaat reageren op het kind, continuïteit in de aanwezigheid van de gehechtheidspersoon, en de mate waarin een ouder zich kan verplaatsen in een kind (het mentaliseren door de ouder).

5.1.1 Veilig en onveilig gehecht

Een goede hechting met ouders of andere primaire opvoeders in de eerste levensjaren versterkt de sociaal-emotionele, taal- en cognitieve ontwikkeling van het kind (De Wolf & Wildeman, 2020). Onveilig gehechte kinderen zoeken toenadering tot de ouder, terwijl dat tegelijkertijd stress en angst oplevert. Zij hebben een basispatroon van onzekerheid of wantrouwen ten opzichte van anderen dat zich op verschillende manieren kan uiten in gedrag. Een onveilige gehechtheidsrelatie is dan een risicofactor in de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind.

Kinderen die onveilig gehecht zijn aan hun ouder(s), hebben een iets grotere kans om gedragsproblemen te ontwikkelen. Maar het feit dat een jeugdige een onveilige gehechtheidsrelatie heeft, maakt een interventie niet direct nodig.

Langdurige armoede kan een negatieve invloed hebben op het ontstaan van een goede hechting tussen ouder en kind. Geenen (2007) stelt in haar proefschrift dat in langdurig arme gezinnen weinig kinderen veilig gehecht zijn. Een aantal kinderen geeft al op heel jonge leeftijd, tussen één

en drie jaar, signalen af die wijzen op een moeizame ontwikkeling. Onderzoek laat zien dat kinderen bij wie sprake is van een opeenstapeling van sociaal-economische risicofactoren, ongeveer even vaak een onveilige gehechtheidsrelatie ontwikkelen als kinderen die mishandeld worden (Cyr e.a., 2010). De leefsituatie is dan zo moeilijk dat deze ouders geen oog kunnen hebben voor de behoeften van hun kinderen.

5.1.2 Hechtingsstoornissen

Onveilige gehechtheid leidt niet per definitie tot een hechtingsstoornis en moet daar dan ook niet mee verward worden. Een geschiedenis van aanhoudende verzuiming van basale lichamelijke en emotionele behoeften van het kind in de vorm van ernstige verwaarlozing en/of mishandeling kan leiden tot een gehechtheidsstoornis bij het kind. Dat is ongeveer 1 procent van alle kinderen (De Wolf & Wildeman, 2020). Onveilige hechting zorgt voor een niet goede uitgangspositie van kinderen; bij een hechtingsstoornis is behandeling nodig.

Problemen met hechting in de kindertijd verhogen het risico op internaliserende problemen zoals piekeren, negatief over zichzelf denken of depressieve gevoelens hebben enigszins. Een verstoorde gehechtheidsrelatie in de kindertijd verhoogt het risico op externaliserende gedragsproblemen, zoals agressief en druk gedrag. Dit is vooral bij jongens het geval.

5.1.3 Band ouder en kind

In de meeste gezinnen in armoede is de band tussen ouders en kind goed. Door de stress en spanning thuis als gevolg van armoede staat echter in sommige gezinnen de band met ouders onder druk (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Risico is dat ouders minder aandacht voor hun kinderen hebben, kinderen thuis te weinig gestimuleerd worden en er te weinig momenten zijn van gezamenlijke ontspanning en plezier.

In het onderzoek door de Kinderombudsman bleken kinderen en jongeren minder tevreden te zijn over de aandacht die ze thuis krijgen dan kinderen die niet met armoede te maken hebben (Wiersma & Van der Kooi, 2017). Ook kunnen ze verdriet of woede voelen als hun ouders hen steeds dingen ontzeggen en sommige kinderen nemen de zorgen van hun ouders over (Vanhee, 2007).

5.2 Hersenontwikkeling

Opgroeien in armoede kan een negatief effect hebben op de hersenontwikkeling van een kind. Tijdens de eerste jaren worden per seconde zeventien tot duizend nieuwe neurale verbindingen gelegd in het brein (Pijpers e.a., 2019). Vroege ervaringen beïnvloeden de ontwikkeling van hersenstructuren, de basis voor toekomstig leren, gedrag en gezondheid. De gezinsomgeving biedt belangrijke ervaringen die de genetische opmaak van kinderen kunnen veranderen. Hierbij is vooral de interactie tussen ouder en kind van belang.

Amerikaans onderzoek (Luby e.a., 2013) laat zien dat kinderen die in hun eerste jaren in armoede leefden, in de basisschoolperiode een mindere hersenontwikkeling hadden. Armoede leidde tot een minder ondersteunende opvoeding door de ouders en het vaker meemaken van stressvolle levensgebeurtenissen. Een ander Amerikaans onderzoek (Kim e.a., 2013) toont dat kinderen die op negenjarige leeftijd in armoede leefden, als volwassenen een minder goede emotieregulatie hebben. Ze waren minder goed in staat hun (negatieve) emoties te controleren. Dat gold ook voor degenen die op 24-jarige leeftijd niet meer in armoede leefden. Door de armoede en de daarbij behorende stress in hun jeugd hadden zij een slechtere hersenontwikkeling. Kinderen die beter

beschermd waren geweest tegen stress, deden het beter. Degenen die behalve met armoede ook te maken hadden met veel meer factoren die stress gaven, zoals een slechte woning, geweld en problemen in het gezin, hadden de slechtste emotieregulatie.

5.2.1 Chronische stress

In een publicatie van het NCJ (Pijpers e.a., 2019) wordt uitgebreid ingegaan op stress en de gevolgen van chronische stress voor kinderen en adolescenten. De auteurs benadrukken dat niet alle stress schadelijk of ongewenst is. Stress is een noodzakelijke reactie van ons lichaam op een uitdaging of bedreiging (stressor) die ons interne evenwicht dreigt te verstoren. Zonder de stressreactie zou ons lichaam niet goed in staat zijn om stressoren aan te pakken en het evenwicht in stand te houden. Stress is zelfs onmisbaar voor een gezonde groei en ontwikkeling van kinderen.

Als het stresssysteem telkens weer geactiveerd wordt, of niet meer tot rust komt, ontstaat chronische stress. Die is op geen enkele leeftijd gezond, maar chronische stress tijdens het opgroeien (Early Life Stress), van conceptie tot en met de adolescentie, kan grote negatieve gevolgen hebben voor de psychische en lichamelijke gezondheid gedurende het hele leven. De meest kwetsbare perioden zijn de eerste duizend dagen na de conceptie (dus tot en met het tweede levensjaar), en de adolescentie. Dit zijn periodes waarin de hersenen een snelle groei en ontwikkeling doormaken, en dus extra gevoelig zijn voor chronische stress.

Onderzoek toont aan dat chronische stress in deze periodes grote negatieve gevolgen kan hebben, zelfs tot in de volwassenheid. Early Life Stress heeft schadelijke gevolgen voor het stressnetwerk zelf, voor de rest van de hersenen en voor andere organen en lichaamssystemen zoals het immuunsysteem en de stofwisseling. Dit kan op de langere termijn een negatieve invloed hebben op de gezondheid.

Ook kan Early Life Stress gevolgen hebben voor verschillende hersenfuncties zoals zelfregulatie, werkgeheugen en cognitieve functies. Ook een aantal ongezonde gedragingen is met Early Life Stress verbonden zoals roken, veel gebruik van alcohol, gebruik van drugs en te veel eten. Deze gedragingen hebben de functie om vervelende emoties en gewaarwordingen die met een stressreactie gepaard gaan, te dempen. Voor de preventie van Early Life Stress en het verminderen van de gevolgen, zie paragraaf 9.1.

5.2.2 Samenhang inkomen, opleiding en hersenontwikkeling

Amerikaans onderzoek (Noble & Sowell, 2015) toont enerzijds samenhang tussen het inkomen van ouders en hersenontwikkeling en anderzijds tussen de opleiding van de ouders en hersenontwikkeling. De verschillen zijn het grootst in de hersengebieden die vooral betrokken zijn bij het geheugen, de taal en zelfcontrole. Met name de hippocampus, een geheugengebied, blijkt kleiner te zijn bij kinderen in gezinnen met langdurige armoede. Onduidelijk is echter hoe het zit met oorzaak en gevolg.

Ook kunnen andere factoren een rol spelen zoals de mate waarin ouders hun kinderen stimuleren, postnatale problemen bij de moeder of de mate van stress. De onderzoekers constateren ook grote verschillen tussen de ontwikkeling van de hersenen tussen kinderen met ouders met een vergelijkbaar inkomen of met een vergelijkbare opleiding.

Stallen (2019) geeft aan dat de ontwikkeling van de hippocampus ook wordt beïnvloed door de hoeveelheid aandacht (stimulering) die ouders aan hun kinderen geven. Als arme ouders veel aandacht aan hun kinderen geven, dan is de hippocampus van deze kinderen namelijk net zo groot

als de hippocampus van kinderen die opgroeien in rijkere gezinnen. Deze resultaten onderstrepen het belang van stimulering in het gezin voor een gunstige ontwikkeling van kinderen. Het al dan niet meedoen aan stimuleringsprogramma's, zowel centrumgerichte²⁵ of gezinsgerichte stimulering²⁶, kan bijvoorbeeld zorgen voor een betere hersenontwikkeling (Noble & Sowell, 2015).

5.3 Minder onderwijskansen

Kinderen uit arme gezinnen hebben meer kans op een minder voorspoedige schoolloopbaan. Een lagere opleiding gaat samen met een minder goede startpositie aan het begin van groep 1. Kinderen met laagopgeleide ouders hebben al een achterstand als ze twee jaar zijn. Dankzij voorschoolse educatie halen deze kinderen een deel van hun achterstand in (Leseman & Veen, 2016).

Verder hebben kinderen met lager opgeleide ouders gemiddeld een minder hoge score op hun eindtoets aan het einde van de basisschool en gaan ze minder vaak naar havo of vwo. Ook krijgen kinderen en jongeren met dezelfde intelligentie met lager opgeleide ouders soms lagere schooladviezen (Inspectie van het Onderwijs, 2018a en 2018b). Het opleidingsniveau van ouders is verder een belangrijke voorspeller voor het zittenblijven in het basisonderwijs. Leerlingen waarvan de ouders hoger zijn opgeleid blijven minder vaak zitten, stromen vaker door naar hogere onderwijsvormen en stromen ook binnen het voortgezet onderwijs vaker door naar een hoger niveau (Inspectie van het Onderwijs, 2019).

Er zijn indicaties dat naast opleiding ook inkomen een rol speelt. Zo laat een analyse van het CBS (Posthumus e.a., 2019) naar onderwijskansen een verband zien tussen een minder goede eindtoets en het inkomen van ouders, en ook met in de schuldsanering zitten. Sinds 2019 is schuldsanering dan ook een van de criteria op basis waarvan gemeenten en schoolbesturen extra geld krijgen voor het vergroten van onderwijskansen.

Het CBS (2020) toont dat naarmate het inkomen van de ouders hoger is, er meer inschrijvingen zijn (geweest) in het hoger onderwijs. Zo'n 32 procent van de zestienjarigen uit de laagste SES-klasse heeft een ho-inschrijving (gehad) ten opzichte van 74 procent uit de hoogste SES-klasse (hbo of wo inschrijving). Voor de doorstroming van havo of vwo naar hoger onderwijs speelt het inkomen van de ouders een veel minder grote rol.

5.3.1 Stress en onderwijskansen

Internationaal zijn er diverse onderzoeken waarin, naast de opleiding van ouders, wordt gekeken naar inkomen en onderwijskansen. Volgens Reynders e.a. (2005 in Hoff, 2017) zijn vooral de opleiding en het beroep van ouders, en in mindere mate inkomen, voorspellend voor onderwijsprestaties. Anderen wijzen op het negatieve effect van armoede op de schoolprestaties van kinderen (o.a. Tominey, 2009 in Hoff, 2017). Armoede kan voor stress zorgen, waardoor kinderen het moeilijk hebben in het onderwijs. Onderzoek van Peruzzi (2015 in Hoff, 2017) laat zien dat kinderen die in armoede opgroeien op zestienjarige leeftijd een onderwijsachterstand hebben en op dertigjarige leeftijd een lager voltooid onderwijsniveau dan kinderen met meer welvarende ouders.

²⁵ Centrumgerichte stimulering: extra stimulering van de ontwikkeling van kinderen op locaties. In Nederland is dit voor- en voerschoolse educatie.

²⁶ Gezinsgerichte stimulering: extra stimulering gericht op de thuissituatie. Ouders en kind doen samen thuis activiteiten om de ontwikkeling van het kind te stimuleren.

De Kinderombudsman (Wiersma & Van der Kooi, 2017) geeft aan dat materiële achterstanden kunnen bijdragen aan stressklachten, een slechtere concentratie op school en leerachterstanden. Op school kunnen kinderen en jongeren moeilijker meekomen, zij missen kansen op school en ervaren vaker uitsluiting. De onzekerheid en instabiliteit thuis belemmert bovendien het toekomstperspectief van kinderen en jongeren. Ze leren niet om invloed op hun eigen toekomst te krijgen, omdat ze door de omstandigheden waarin ze leven niet vooruit kunnen kijken.

5.3.2 Vroegtijdig schoolverlaten

Armoede vergroot de kans op het verlaten van de school zonder een startkwalificatie (minimaal een mbo-diploma op niveau 2), zelfs wanneer de betreffende jongere goed mee kan komen op school (Traag 2012; Traag & Van der Velden, 2011). Daarnaast speelt het opleidingsniveau van ouders een belangrijke rol bij voortijdig schoolverlaten. Met elk extra jaar opleiding van de ouder neemt het risico op voortijdig schoolverlaten voor de jongere met 7 procent af (Noble, 2012 in Traag, 2012). Het proefschrift van Traag (2012) naar voortijdig schoolverlaten laat zien dat dit een proces is dat al op jonge leeftijd in gang is gezet. Factoren zoals schoolprestaties, motivatie, schoolbeleving en de samenstelling van de vriendengroep werden gemeten gedurende het eerste leerjaar, als de leerlingen gemiddeld twaalf jaar oud zijn, en dus ver voorafgaand aan het feitelijke moment van (voortijdig) schoolverlaten.

De cognitieve vaardigheden en de schoolprestaties in de brugklas vormen de belangrijkste voorspeller voor voortijdig schoolverlaten. Daarnaast speelt motivatie een rol. Het effect van cognitieve competenties en de invloed van motivatie is wel sterker voor jongens dan voor meisjes. Een gebrek aan financiële middelen, lage opleiding van ouders en weinig cultureel kapitaal²⁷ vergroten de kans op voortijdig schoolverlaten, ongeacht verschillen in cognitieve competenties van kinderen.

De mate van betrokkenheid van ouders bij het onderwijs van hun kind verkleint de kans op schooluitval. Er is een direct effect van het gebrek aan middelen, maar ook speelt een rol dat voor een aantal gezinnen de kosten van onderwijs zwaarder wegen dan de baten van het behalen van een diploma (Traag, 2012). Ouders kunnen hun kinderen stimuleren hun onderwijsloopbaan succesvol af te ronden. Het praten met kinderen over school, hun prestaties of overleggen over huiswerk, blijkt een preventieve werking te hebben die in ieder geval ook ten dele kan compenseren voor verschillen in socio-economische status. Leerlingen met ondersteunende ouders hebben tot 50 procent minder kans op schooluitval in vergelijking met kinderen die nauwelijks worden ondersteund door hun ouders (Traag, 2012).

5.4 Effect op psychosociale ontwikkeling

5.4.1 Het effect van armoede op voelen

Literatuuranalyse (Plantinga, 2019) laat zien dat armoede beïnvloedt hoe mensen zich voelen. Mensen die in armoede leven, zijn gemiddeld minder gelukkig en ze hebben vaker problemen met hun geestelijke gezondheid. Ze ervaren meer stress, wat negatieve langetermijneffecten heeft maar ook beslissingen beïnvloedt.

²⁷ Gemeten door de mate waarin ouders musea, concerten en theater bezoeken.

5.4.2 Psychische aandoeningen

Op jaarbasis heeft 18 procent van de Nederlanders van achttien jaar en ouder een of meerdere psychische aandoeningen (Plantinga, 2019). Mensen in armoede hebben gemiddeld vaker een slechtere geestelijke gezondheid. Een lage sociaaleconomische status hangt samen met een grotere kans op depressies, psychoses, stemmingsstoornissen, zelfmoord of zelfmoordneigingen, en alcohol- of drugsverslaving. In Nederland hebben mensen met de 25 procent laagste inkomens bijvoorbeeld meer dan anderhalf keer zoveel kans om in het afgelopen jaar een stemmingsstoornis of angststoornis te hebben gehad dan mensen met de 25 procent hoogste inkomens.

Bij deze bevindingen is het niet duidelijk wat oorzaak is en wat gevolg: is door armoede de kans groter dat je problemen krijgt met je geestelijke gezondheid, of hebben mensen met een slechte geestelijke gezondheid een grotere kans om arm te worden en te blijven?

5.4.3 Armoede en psychosociale ontwikkeling van kinderen

Onderzoek (Bot e.a., 2011) bij kinderen tussen acht en twaalf liet zien dat 10,4 procent van deze kinderen psychosociale problemen had. Het ging in dit onderzoek meer om jongens dan om meisjes (13,9 procent – 6,6 procent). Jongens hadden vaker later last van hyperactiviteit, gebrek aan aandacht, zelfregulatie, gedragsproblemen en problemen met leeftijdgenoten. Belangrijke risicofactoren waren ziekte, ingrijpende gebeurtenissen, lage opleiding van ouders (alleen voor jongens) en een inkomen onder modaal.

In de Jgz-richtlijn Psychosociale problemen (2016) wordt, op basis van diverse onderzoeken, vermeld dat kinderen en jongeren uit gezinnen met een lage sociaal-economische status bijna twee keer zoveel kans hebben om een psychosociaal probleem te ontwikkelen dan leeftijdgenoten uit hogere klassen (Jgz-richtlijn Psychosociale problemen, 2016). Volgens promotieonderzoek van Amone (2009) leidt een lage sociaaleconomische positie vaker tot het externaliseren²⁸ dan tot het internaliseren van problemen.

Er zijn aanwijzingen voor een verband tussen een lage sociaal-economische status en psychosociale problemen bij kinderen, maar over hoe dit verband precies verloopt wordt verschillend gedacht. Het negatieve effect van een lage sociaal-economische status kan resulteren in een hoog stressniveau voor de ouder en/of negatief opvoedgedrag en worden doorgegeven aan het kind. Zorgen over financiën, huisvesting of werk kunnen leiden tot een minder ondersteunende opvoedstijl.

Bovendien maken gezinnen in armoede relatief vaak stressvolle levensgebeurtenissen mee. Volgens Rijlaarsdam e.a. (2013 in Jgz-richtlijn Psychosociale problemen, 2016) verloopt de samenhang tussen een lage sociaal-economische status en psychosociale problemen via depressie van de moeder, ouderlijke stress en harde, inadequate discipline.

²⁸ Internaliserend - naar binnen gekeerd - probleemgedrag zoals angst, depressie, sociale teruggetrokkenheid en het ervaren van psychosomatische symptomen. Externaliserend - naar buiten gericht – probleemgedrag zoals ongehoorzaamheid, agressie, regelovertreding en hyperactiviteit. Jgz-richtlijn Psychosociale problemen, 2016.

5.5 Risico op kindermishandeling

Kindermishandeling komt vaker voor in gezinnen met laagopgeleide ouders en in eenoudergezinnen. Ook (langdurige) armoede in het gezin blijkt een belangrijke risicofactor. Armoede betekent echter niet automatisch dat ouders hun kind mishandelen of verwaarlozen. Amerikaanse onderzoekers (Slack e.a., 2011 in Van Rooijen e.a., 2013) pleiten ervoor om onderscheid te maken tussen gezinnen die in armoede leven, maar wel goed voor hun kind kunnen zorgen ondanks financiële problemen, en gezinnen die in armoede leven en ook niet goed genoeg voor hun kind zorgen. Zelfeffectiviteit²⁹ is een beschermende factor: ouders die vertrouwen hebben in de mogelijkheden die zij zelf hebben om hun problemen aan te pakken, bleken in een onderzoek in de Verenigde Staten (Slack e.a., 2011 in Van Rooijen e.a., 2013) minder vaak van verwaarlozing beschuldigd te worden.

Belangrijk is ook het aantal problemen dat in een gezin speelt. Door overbelasting van een gezin door een opeenstapeling van risicofactoren, lopen kinderen eerder het gevaar slachtoffer van kindermishandeling te worden (RMO, 2009). Als er meer dan vier risicofactoren (zoals werkloosheid, lage opleiding, arbeidsongeschiktheid, slechte huisvesting) in het spel zijn, is de kans op kindermishandeling rond de 30 procent (Hermanns e.a., 2005).

In een factsheet van het Nji (Van Rooijen, Bartelink & Berg, 2013) over kindermishandeling wordt aangegeven dat gezinnen waar kindermishandeling plaatsvindt, relatief vaak wonen in buurten die gekenmerkt worden door een gebrek aan sociale voorzieningen, criminaliteit, drugsproblematiek, armoede en achterstand. Problemen als armoede, werkloosheid en slechte huisvesting veroorzaken stress en kunnen het ontstaan en voortbestaan van kindermishandeling bevorderen.

Per vorm van kindermishandeling kan de impact van een lage opleiding of een laag inkomen verschillen (Gilbert e.a., 2009 in Van Rooijen e.a., 2013). Volgens sommige onderzoekers lijkt armoede een grotere rol te spelen bij verwaarlozing dan bij fysieke mishandeling (o.a. Slack e.a., 2011, in Van Rooijen e.a., 2013). Andere onderzoekers laten juist zien dat er een sterk verband bestaat tussen enerzijds werkloosheid, een laag inkomen en financiële zorgen en anderzijds kindermishandeling (onder meer MacKenzie e.a., 2011 in Van Rooijen e.a., 2013).

In de Nationale Prevalentiestudie Mishandeling³⁰ van kinderen en jeugdigen (Alink e.a., 2018) is inkomen niet meegenomen als risicofactor. Onderzocht zijn de volgende risicofactoren: laag opleidingsniveau, werkloosheid, niet-Nederlandse afkomst, eenoudergezin, stiefgezin, gezinsgrootte en jonge leeftijd van het kind. Armoede hangt vaak samen met een lage opleiding en ook wel werkloosheid. Ook hebben relatief veel eenoudergezinnen te maken met een laag inkomen.

²⁹ Zelfeffectiviteit is het vertrouwen van een persoon in de eigen bekwaamheid om met succes invloed uit te oefenen op zijn of haar omgeving, bijvoorbeeld door een bepaalde taak te volbrengen of een probleem op te lossen. Bandura, A., Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change, *Psychological Review* 1977, Vol. 84, No. 2, 191-215 in Van Rooijen e.a., 2013. Gebruikt werd de definitie in de Jeugdwet:

³⁰ '... elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel' (Jeugdwet, Artikel 1.1). Onder deze definitie vallen verschillende typen kindermishandeling: fysieke mishandeling, emotionele mishandeling, fysieke verwaarlozing, emotionele verwaarlozing, verwaarlozing van het onderwijs en seksueel misbruik.

Een lage opleiding betekende een vijf keer³¹ zo hoog risico op kindermishandeling. Het risico op mishandeling in deze gezinnen is 10,4 procent, tegenover 2,1 procent in gezinnen die niet laag opgeleid zijn. Het risico op kindermishandeling in eenoudergezinnen was 2,3 keer groter dan in tweeoudergezinnen.

Een onderzoek (factsheet Augeo Foundation en Verweij-Jonker Instituut, 2018) bij gezinnen die vanwege vermoeden van kindermishandeling gemeld zijn bij Veilig Thuis, laat zien dat in bijna de helft van deze gezinnen (47 procent³²) sprake is van armoede. Ook blijkt dat de werkloosheid³³ onder de deelnemers veel hoger is dan in de gemiddelde beroepsbevolking. Met bijna 52 procent is de werkloosheid ruim tien keer hoger dan in de beroepsbevolking (5 procent).

5.6 Verband met jeugdcriminaliteit

Het al dan niet moeten rondkomen van een (langdurig) laag inkomen hangt samen met de kans dat een persoon verdacht wordt van een misdrijf. De verdachtenpercentages nemen sinds 2011 flink af (CBS Statline, 2019a), maar het percentage verdachten ligt onder personen met een laag inkomen nog altijd aanzienlijk hoger dan onder personen met een hoger huishoudensinkomen (3,4 procent tegenover 0,7 procent). Het percentage onder personen die langdurig van een laag inkomen leven was met 3,2 procent vrijwel gelijk aan dat onder personen die incidenteel een laag inkomen hebben.

Crimineel gedrag ontstaat vaak op jonge leeftijd. De cijfers laten al ruim tien jaar, in meerdere landen, een sterke daling van jeugdcriminaliteit ten opzichte van de gehele criminaliteit zien. (CBS, 2018) De oorzaken zijn onduidelijk.

Jongvolwassenen (vooral jongens), in de leeftijd van 18 tot 25 jaar uit een huishouden met een (langdurig) laag inkomen, zijn het vaakst verdachte van een misdrijf (CBS, 2018). In deze leeftijdsgroep werd in 2017 7,4 procent van de personen met een langdurig laag inkomen en 5,9 procent van degenen die incidenteel een laag inkomen hadden door de politie als verdachte geregistreerd. Onder jongvolwassenen met een hoger inkomen lag het verdachtenpercentage op 1,9 procent.

Peruzzi (2015 in Hoff, 2017) vond bij een langetermijnstudie in Groot-Brittannië (British Cohort Study) een sterke samenhang tussen armoede en probleemgedrag tijdens de tienerjaren, zoals alcohol- en drugsgebruik en het in aanraking komen met de politie.

Ook slachtoffer zijn komt meer voor bij mensen met een lager inkomen. In 2017 was ruim 18 procent van hen naar eigen zeggen slachtoffer van een of meer delicten, tegen 15 procent van degenen met een huishoudensinkomen boven de lage-inkomensgrens. Het aandeel slachtoffers van criminaliteit in de lage-inkomensgroep is in vijf jaar tijd met bijna een kwart gedaald (in 2012 bedroeg dit nog 24 procent).

³¹ Het opleidingsniveau van ouders was bekend voor 91 van de 490 gezinnen (19 procent) waarbij kindermishandeling gerapporteerd werd.

³² Cijfers 2016 in factsheet (CBS, 2018).

³³ Minder dan twaalf uur betaald werk.

Mensen met lage inkomens zijn vaker de dupe van vermogensdelicten: 13 procent van de mensen met een langdurig laag inkomen, 11 procent van de mensen met lage inkomens en 9 procent van de mensen met inkomens boven de lage-inkomensgrens wordt hiermee geconfronteerd. Vooral van woninginbraak en fietsdiefstal zijn personen met een laag inkomen vaker het slachtoffer. Het slachtofferschap van andere soorten vermogensdelicten zoals autodiefstal, diefstal van andere motorvoertuigen, zakkenrollerij of beroving verschilt niet tussen (langdurig) lage en hogere inkomens.

Slachtofferschap van vandalisme verschilt nauwelijks tussen de inkomensgroepen. Wel zijn lage inkomens dubbel zo vaak slachtoffer van geweld dan hogere inkomens (4 tegen 2 procent).

5.7 Gezondheid en leefstijl

Mensen met een lagere sociaaleconomische status hebben een lagere levensverwachting en leven minder lang in goede gezondheid. Dit houdt verband met meer ongezonde leefstijlen. Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen hebben vaker problemen met hun gezondheid. Dat geldt voor bijvoorbeeld het hebben van een chronische ziekte, astma, ADHD en overgewicht.

5.7.1 Levensverwachting

De levensverwachting³⁴ van hoogopgeleide vrouwen was in de periode 2015 tot en met 2018 op 65-jarige leeftijd gemiddeld bijna 25 jaar, ruim vier jaar meer dan die van hun laagopgeleide leeftijdgenoten. Voor 65-jarige hoogopgeleide mannen was de levensverwachting in 2015/2018 ruim 22 jaar en het verschil tussen hoog- en laagopgeleiden ruim vijf jaar.

Ook het aantal levensjaren met een als goed ervaren gezondheid hangt samen met opleidingsniveau. Hoogopgeleide vrouwen van 65 jaar hadden in 2015/2018 gemiddeld nog zeventien gezonde levensjaren, laagopgeleide vrouwen elf. Van de bijna 25 jaar die hoogopgeleide vrouwen gemiddeld nog leven na hun 65e, hebben ze gemiddeld dus nog zeventien gezonde jaren. Dat is 69 procent. Laagopgeleide vrouwen zijn gemiddeld zo'n elf van de ruim twintig jaren gezond (55 procent).

Hoogopgeleide 65-jarige mannen hadden in 2015/2018 gemiddeld nog bijna zestien levensjaren met een als goed ervaren gezondheid, laagopgeleide mannen tien jaar. Bij mannen ligt het aandeel als gezond ervaren levensjaren voor 65-jarige hoogopgeleiden op 70 procent van hun totale levensverwachting. Voor laagopgeleiden is dat 58 procent.

5.7.2 Minder goede gezondheid en meer beperkingen bij lage inkomens

De beoordeling van de eigen gezondheid springt er bij mensen uit een huishouden met een laag inkomen ongunstig uit: bijna vier op de tien melden een minder dan goede gezondheid. Boven de lage-inkomensgrens zijn dat er twee op de tien. Van de mensen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens geeft 27 procent aan een beperking³⁵ door hun gezondheid te hebben, tegen 41 procent van de mensen met een laag inkomen.

Mensen met een laag inkomen roken dagelijks twee keer zo vaak als mensen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens: 30 procent tegen 15 procent. Bij jongeren en ouderen is er geen verschil naar inkomenshoogte.

³⁴ CBS-cijfers over verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden, gezien op 23 juni 2020.

³⁵ Personen die vanwege problemen met de gezondheid zes maanden of langer beperkt zijn in activiteiten die volwassenen en kinderen gewoonlijk doen.

Van de Nederlanders van vier jaar of ouder heeft 43 procent overgewicht³⁶. Bij vrouwen is het percentage met overgewicht onder de lage inkomens hoger dan onder de inkomens boven de lage-inkomensgrens: 45 procent tegen 41 procent. Bij mannen is er geen verschil in overgewicht tussen beide inkomensgroepen. In de leeftijdsgroep van 4 tot 25 jaar is het percentage mensen met overgewicht onder de lage inkomens hoger dan bij kinderen en jongeren met een hoger inkomen.

5.7.3 Lage inkomens voldoen vaker aan alcoholnorm dan hogere inkomens

Het percentage mensen van twaalf jaar of ouder dat zich aan de norm voor alcohol houdt is hoger onder mensen met een laag inkomen dan onder mensen met een inkomen boven de lage-inkomensgrens (59 procent tegen 41 procent).

Opleiding speelt een rol in het verschil tussen lage en hogere inkomens. Een laag inkomen gaat veelal samen met een laag onderwijsniveau en het percentage mensen dat nooit alcohol drinkt is hoger onder de laagopgeleiden dan onder de hoogopgeleiden (CBS Statline, 2019).

5.7.4 Kinderen in armoede minder goede gezondheid

Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen hebben vaker een gezondheidsachterstand dan kinderen van ouders met een hoger inkomen. Zo bedraagt het aandeel kinderen met een chronische ziekte ruim 16 procent in de lage inkomensgroep tegenover krap 14 procent in de groep waarvan het inkomen van de ouders boven de lage-inkomensgrens ligt. Kinderen met risico op armoede hebben bovendien vaker astma en ADHD (CBS, 2018).

Ook zijn meer jongeren van ouders met een laag inkomen zware roker en is het aandeel kinderen dat inactief is volgens de Nederlandse Norm Gezond Bewegen groter in de lage-inkomensgroep. Kinderen uit armere gezinnen hebben een ongezondere leefstijl dan kinderen van ouders met een hoger inkomen.

Het percentage kinderen met (ernstig) overgewicht ligt in de lage-inkomensgroep aanmerkelijk hoger dan in gezinnen met een hoger inkomen (CBS, 2018). In de laagste inkomensgroep heeft bijna een op de vijf kinderen (20,1 procent) tussen vier en achttien jaar overgewicht, bij de inkomens daarboven ruim elf (11,4 procent). Ook obesitas komt aanzienlijk vaker voor onder kinderen die opgroeien in een gezin met een laag inkomen (6,4 procent in vergelijking met 2,7 procent). Meisjes en jongens hebben even vaak overgewicht.

Overgewicht heeft niet alleen negatieve gevolgen voor de gezondheid van deze kinderen. Ze worden waarschijnlijk ook vaker gepest en gestigmatiseerd (Jansen e.a., 2014) en zijn ook zelf vaker dader van pesten. Onderzoek bij kleuters in Rotterdam laat dit al bij kinderen van vijf-zes jaar zien. Ook kan overgewicht zorgen voor psychische problemen zoals depressieve gevoelens (Proper & Bemelmans, 2011).

³⁶ Een Body Mass Index (BMI) van 25 of hoger (CBS, 2018).

5.8 Volwassen leeftijd

De overgrote meerderheid (93 procent) van de kinderen die opgroeien in gezinnen met armoede is zelf als volwassene niet arm of uitgesloten (Guiaux e.a., 2011). Van de nul- tot zeventienjarigen die in 1985 arm waren, bleek in 2008 7 procent arm te zijn. Van de nul- tot zeventienjarigen die in 1985 niet arm waren, was in 2008 4 procent arm.

Naarmate kinderen op jongere leeftijd arm zijn, en naarmate zij langduriger arm zijn, neemt het risico toe. Kinderen die meer dan vier jaar in armoede opgroeien, hebben een grotere kans op armoede op latere leeftijd (15 procent). De belangrijkste factoren die daarbij een verklarende rol spelen zijn: opleiding, werk en uitkeringsafhankelijkheid, sociale participatie en gezondheid. Kinderen die in armoede opgroeien, hebben te maken met materiële tekorten en nemen minder deel aan sociale activiteiten. Hun voltooide opleidingsniveau is lager, wat de positie op de arbeidsmarkt verslechtert.

Daarnaast hebben kinderen uit arme gezinnen vaker last van gezondheidsproblemen, met eveneens een geringere sociale participatie en lagere opleiding als gevolg. De lagere opleiding, de slechtere arbeidsmarktpositie, het lagere inkomen uit werk en de grotere kans op uitkeringsafhankelijkheid dragen vervolgens bij aan een grotere kans op armoede en sociale uitsluiting als volwassene.

Om het risico op armoede en sociale uitsluiting te verlagen, is het van belang dat (arme) kinderen voldoende gelegenheid hebben een goede opleiding te volgen. Die is cruciaal voor de kansen aan het werk te komen en te blijven.

Een eerdere studie door Van den Brakel en Moonen (2009 in Visser 2019) vond eveneens een beperkte samenhang tussen de inkomenspositie in de jeugd en die als volwassene. Beide studies concluderen dat de intergenerationale overdracht van armoede beperkt is. Er zijn geen aanwijzingen voor een 'armoedecultuur' waarin kinderen niet of nauwelijks uit armoede kunnen ontsnappen.

Deel 2: Het bestrijden van armoede

In dit deel staat het voorkomen en bestrijden van de gevolgen van armoede voor kinderen centraal. Er wordt eerst kort ingegaan op een integrale aanpak van armoede en het armoedebeleid door gemeenten. Vervolgens staat het voorkomen en verhelpen van (mogelijke) negatieve gevolgen voor de ontwikkeling van kinderen centraal. Er wordt hierbij aangegeven welke interventies waar nodig kunnen worden ingezet. Daarna wordt het versterken van beschermende factoren bij jeugdigen behandeld. Hierbij komt onder meer de belangrijke rol die basisvoorzieningen kunnen spelen aan de orde. Deel 2 wordt afgesloten met een aantal links naar extra informatie over het bestrijden van armoede.

6 Aanpak armoede op verschillende gebieden

Armoede bestrijden dient op verschillende niveaus gedaan te worden. De aanpak van (langdurige) armoede is alleen effectief als er in het beleid aandacht is voor zowel individuele als maatschappelijke factoren. In het Wat werkt-dossier bij armoede en schulden van Movisie (Vijlbrief & Van Mourik, 2020) worden wat betreft de aanpak van maatschappelijke factoren de volgende gebieden onderscheiden:

Het financieel gebied

Armoede heeft alles te maken met keuzen die op politiek niveau worden gemaakt. Politieke keuzen vergroten of verkleinen armoede. Het is bijvoorbeeld mogelijk om inkomen te verhogen (bijstand) en meer inkomenssteun te verlenen. Ook kunnen schulden worden voorkomen door minder hoge boetes. Verder is het systeem om toegang te krijgen tot voorzieningen voor veel burgers te ingewikkeld. Structureel is ook het vergroten van werkgelegenheid, het toeleiden naar de arbeidsmarkt, het bevorderen van onderwijskansen en het bestrijden van laaggeletterdheid noodzakelijk om armoede te voorkomen of te verminderen.

De ruimtelijke omgeving

Het verbeteren van de directe leefomgeving zoals faciliteiten in buurten waar mensen kunnen samenkomen, een positief (opvoed-)klimaat heerst en kinderen veilig kunnen spelen, betere transportvoorzieningen of het aantrekkelijk maken van werken in de wijk waar iemand woont.

Het sociale niveau

Het versterken van sociale netwerken en interventies gericht op gezin/familie, kinderopvang of school, zoals het ondersteunen van de interactie van kinderen en (groot)ouders en het vroeg inzetten op de ontwikkeling van executieve functies bij kinderen. In deze notitie ligt het accent op het sociale niveau.

Vrijwillige burgerinitiatieven rondom armoede

Voorbeelden zijn voedselbanken en kledingbanken. De gedachte achter burgerinitiatieven is dat burgers zelf het beste weten wat zij zelf of andere burgers in armoede nodig hebben. Er kan meer op laagdrempelige burgerinitiatieven worden ingezet.

6.1 Beleid: aanbod in gemeenten

De aanpak van armoede is grotendeels gedecentraliseerd naar gemeenten. Er zijn extra financiële middelen beschikbaar voor projecten om armoede op gemeentelijk niveau te bestrijden. Gemeenten verschillen onder meer op het gebied van de invulling van het armoedebeleid, het vaststellen van de grens voor financiële steun en het aanbod van en toegang tot voorzieningen voor kinderen (Huls e.a., 2019). Dit veroorzaakt kansenongelijkheid en het ontbreekt nog vaak aan een (integrale) aanpak die het leven van kinderen op alle vlakken verbetert. De meeste gemeenten richten zich vooral op het verminderen van de gevolgen van armoede voor de participatie van kinderen en jongeren en minder op preventie van armoede (Huls e.a., 2019). De volgende maatregelen³⁷ (kunnen) worden ingezet:

Voor volwassenen:

- Verbeteren van de inkomenspositie van het gezin door bijvoorbeeld bijzondere bijstand of schuldhulpverlening. Bekijk een overzicht van maatregelen om armoede te verminderen op de website van Rijksoverheid bij het onderwerp armoedebestrijding.

Er is meer aandacht in gemeenten nodig voor:

- Vergroting van kennis en vaardigheden. Hierbij gaat het onder meer om vaardigheden gericht op budgetteren, executieve vaardigheden (zoals zelfsturing en probleemoplossend vermogen), levensvaardigheden, maar ook vaardigheden en steun gericht op opgroeien en opvoeden (informele en formele opvoedsteun, ontwikkelingsstimulering).
- Bevorderen van netwerken van ouders.

Gericht op de kinderen: Voorzieningen om de gevolgen van armoede te verlichten

Deze voorzieningen zijn vooral gericht op de bevordering van het meedoen van kinderen uit gezinnen met geldzorgen, meestal door 'hulp in natura'. Bijvoorbeeld vanuit particulier initiatief (voedselbank, leergeld, kledingbeurs), fondsen, en kerken en moskeeën. Ook zetten de meeste gemeenten een kindpakket in. Kinderen kunnen dan bijvoorbeeld gratis sporten en schoolspullen aanschaffen. Door ingewikkelde of starre regels worden deze voorzieningen niet altijd gevonden door degenen die er recht op hebben. Ook laaggeletterdheid en schaamte spelen hierbij een rol (Plantinga e.a., 2018; Plantinga, 2019).

Er is volgens de Kinderombudsman (Wiersma & Van der Kooi 2017; Hopman & De Jong, 2019) meer aandacht nodig voor Immateriële steun aan kinderen:

- Armoede en geldzorgen leiden in een gezin vaak tot spanningen en stress. De aanpak dient meer gericht te zijn op de gevolgen hiervan en op het welzijn van kinderen. In gemeenten wordt vaak huiswerkbegeleiding aangeboden. Andere praktische vormen van begeleiding of coaching van kinderen om de stress in de thuissituatie te kunnen verminderen, zijn niet aangetroffen in het onderzoek door de Kinderombudsman.

³⁷ Onder meer gebaseerd op Huls e.a., 2019.

6.2 De rol van basisvoorzieningen bij armoede

Professionals en andere volwassenen in basisvoorzieningen als kinderopvang, buurthuis, school, jongerenwerk en vrijetijdsvoorzieningen kunnen armoede signaleren, kinderen en hun ouders ondersteunen en zorgen dat gevolgen van armoede worden aangepakt.

Mariette Lusse (Hogeschool Rotterdam) en Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool) maakten voor het onderwijs (po en vo) een handreiking (Lusse & Kassenberg, 2020) met praktische handvatten om de gevolgen van armoede op de ontwikkeling van kinderen aan te pakken. Er zijn nog handreikingen in ontwikkeling voor het sociale domein, de jeugdgezondheidszorg en gemeenten.

Iedere handreiking bevat werkwijzen voor de volgende drie categorieën:

- Signaleren en bespreekbaar maken van armoede, zodat alle kinderen en hun ouders worden gezien;
- Ondersteuning bij armoede, zodat alle kinderen kunnen meedoen;
- Stimuleren van kinderen en ouders, om zo bij te dragen aan toekomstkansen en het doorbreken van de cirkel van armoede.

Op de website van 'Dat werkt' is een online toolbox te vinden die gemeenten kunnen gebruiken om de samenwerking tussen organisaties in de bestrijding van armoede te verbeteren.

Op de website van de Sociale Alliantie Armoede zijn voorbeelden van ervaringsverhalen en lokale aanpakken van armoede te vinden.

7 Het balansmodel

7.1 Risicofactoren en beschermende factoren

Zoals hierboven aangegeven, dient het bestrijden van de gevolgen van armoede op verschillende niveaus gedaan te worden. Een goede invalshoek hierbij is het 'Balansmodel' (Bakker e.a., 1998, pag. 21). Dit model gaat ervanuit dat binnen elk leefdomein waarmee jeugdigen te maken hebben, de draaglast en de draagkracht van een mens in balans moeten zijn. Dit wordt gemeten aan de hand van risicofactoren en beschermende factoren. Risicofactoren zijn de kenmerken of omstandigheden die de leefsituatie ongunstig beïnvloeden zoals armoede. Beschermende factoren zijn gunstige kenmerken of omstandigheden die een tegenwicht bieden aan de risicofactoren, zoals goede sociale netwerken. Van belang is dat er binnen alle leefdomeinen aandacht is voor deze factoren.

Het balansmodel maakt onderscheid tussen drie leefdomeinen:

- 1. Het persoonlijk leven, oftewel het privédomein**

Dit omvat de persoonlijke competenties en kennis van kinderen en hun ouders en het gezinsleven en de buurt waarin mensen wonen en kinderen opgroeien en zich ontwikkelen. Het betreft ook de dagelijkse omgang met vrienden, kennissen, burens en familie.

- 2. Het maatschappelijk leven: opleiding, werk, sociale zekerheid en voorzieningen**

Dit gaat over de deelname aan school en opleidingen, betaald werk en het gebruik van voorzieningen (zorg-, inkomens- en participatievoorzieningen).

- 3. Het sociale leven: vrijetijdsbesteding**

De sociale participatie in de vrije tijd van ouders en kinderen, zoals de deelname aan recreatie, welzijnswerk, vrijwilligerswerk, politiek, sociale netwerken en vrienden, sport en cultuur.

Risicofactoren en beschermende factoren bij armoede

Langdurige armoede is een risicofactor voor de ontwikkeling van kinderen. In bijlage 1 onderaan deze publicatie vindt u een overzicht van risicofactoren en beschermende factoren bij armoede. Het is niet altijd mogelijk om risicofactoren die te maken hebben met (langdurige) geldzorgen, op te heffen. Zo zal het niet altijd haalbaar zijn dat een gezin in een andere buurt gaat wonen. Beschermende factoren kunnen vrijwel altijd worden versterkt. Het Nederlands Jeugdinstituut (Ince e.a., 2018) onderscheidt tien beschermende factoren voor het individuele (persoonlijke) domein en voor het sociale domein van kinderen en jongeren. In hoofdstuk 7 worden deze bij elkaar gebracht en wordt de koppeling gemaakt met armoede. Wat kan worden versterkt en hoe kan dat worden gedaan? Vervolgens wordt in hoofdstuk 8 ingegaan op het bestrijden van de mogelijke gevolgen van armoede voor kinderen en het opvoeden in het gezin, met daarbij informatie over geschikte interventies.

8 Versterken van beschermende factoren

Om mogelijke gevolgen van armoede voor het opgroeien van kinderen en jongeren te voorkomen of te bestrijden, kan worden ingezet op het versterken van beschermende factoren op individueel en sociaal vlak. Basisvoorzieningen spelen hierbij een belangrijke rol.

8.1 Beschermende factoren op individueel vlak

Kinderen en jongeren met goede competenties kunnen beter omgaan met uitdagingen in hun leven en hebben meer kans op een voorspoedige ontwikkeling. Het gaat hierbij om sociale, emotionele, cognitieve en gedragsmatige competenties³⁸. Daarnaast noemt het Nederlands Jeugdinstituut een positieve identiteit en schoolmotivatie.

8.1.1 Competenties

- *Sociale competenties* helpen kinderen en jongeren om sociale doelen te bereiken. Het gaat onder meer om vaardigheden om sociale signalen op te vangen, problemen met andere personen op te lossen, te anticiperen op gevolgen van eigen gedrag en het gebruik van mensen en steunbronnen in stressvolle omstandigheden.
- *Emotionele competenties* hebben te maken met het vermogen om gevoelens en emotionele reacties van zichzelf en anderen te kunnen erkennen en er adequaat op te kunnen reageren. Het gaat dan bijvoorbeeld om het benoemen, uiten en beheersen van gevoelens.

Sociale en emotionele competenties dragen bij aan schoolsucces, pro-sociaal gedrag, goede relaties met vrienden en volwassenen en minder probleemgedrag.

- Bij *cognitieve vaardigheden* is er een onderscheid tussen algemene cognitieve vaardigheden³⁹, zoals analytisch denken en executieve vaardigheden en daarnaast specifiek cognitieve vaardigheden die belangrijk zijn voor schoolsucces (zoals lees- en rekenvaardigheden).
- *Gedragsmatige competenties* hebben te maken met effectief gedrag. Het betreft non-verbale communicatie, verbale communicatie en in actie komen zoals anderen helpen, weglopen van negatieve situaties en participeren in positieve activiteiten.

Deze competenties kunnen worden versterkt door een gezinsgerichte benadering, het versterken van buurten, het vergroten van sociale netwerken van kinderen en goede basisvoorzieningen (met voor- en vroegschoolse educatie en gerichte aanpak van onderwijsachterstanden).

³⁸ Voor een uitgebreide beschrijving zie de Nji-publicatie 'Top tien beschermingsfactoren voor een positieve ontwikkeling van jeugdigen'.

³⁹ Vanuit de hersenwetenschap wordt gesproken over executieve vaardigheden zoals het kunnen plannen, problemen oplossen en impulscontrole (Jungmann & Wesdorp, 2020).

8.1.2 Positieve identiteit

Positieve identiteit heeft te maken met hoe jongeren zichzelf zien in relatie tot de toekomst, met hun eigenwaarde en hun gevoel van persoonlijke effectiviteit. Persoonlijke effectiviteit (self-efficacy) is de overtuiging dat je met je eigen gedrag persoonlijke doelen kunt bereiken. Hoe meer geloof in persoonlijke effectiviteit, hoe hoger de doelen zijn die mensen voor zichzelf stellen en hoe groter de motivatie is om deze doelen te bereiken. Als het gaat om armoede, worden een positief zelfbeeld, zelfvertrouwen en durven praten over je situatie⁴⁰ vaak genoemd. Hierbij speelt een positieve benadering van jeugdigen in het gezin, maar ook in de buurt en bij basisvoorzieningen een rol.

8.1.3 Schoolmotivatie

Hierbij gaat het om een combinatie van persoonlijke overtuigingen, waarden en vaardigheden die samenhangen met schoolsucces, zoals betrokkenheid bij leeractiviteiten, binding met school, prestatiemotivatie en positieve verwachtingen ten aanzien van eigen succes. Schoolmotivatie wordt onder meer beïnvloed door ouderlijke attitudes, ouderbetrokkenheid en aanmoediging. Verder zijn de normen en waarden die uitgedragen worden door de gemeenschap en de vriendengroep van groot belang.

8.2 Beschermende factoren op sociaal vlak

8.2.1 Steun en sociale binding

Bij sociale binding gaat het om de emotionele band die een kind heeft met mensen in het gezin, in de vriendengroep, op school en in de wijk. Armoede kan gevolgen hebben voor sociale binding. Bij jonge kinderen kan bijvoorbeeld de hechting met ouders onder druk komen te staan. Ook bij oudere kinderen kan armoede negatieve gevolgen hebben voor sociale binding, onder meer door minder participatie vanwege geldzorgen.

Steun van ouders, maar ook van andere volwassenen zoals pedagogisch medewerkers in de kinderopvang, leerkrachten op school en volwassenen in de buurt, het jongerenwerk en de sportclub is van belang voor het welbevinden en een voorspoedige ontwikkeling van kinderen. Dit vormt ook een bron voor een goede sociale binding (vrienden maken) en van constructieve tijdsbesteding (zie paragraaf 7.2.2).

De toegankelijkheid van deze steun voor kinderen en jongeren (direct en via hun ouders) vormt een beschermende factor, ook waar het gaat om het krijgen van steun van informele of professionele hulpverleners.

Bekijk de handreiking 'Omgaan met armoede op scholen' van de Rijksoverheid voor het onderwijs (po en vo). Deze gaat over de rol die school kan spelen als het gaat om het signaleren van en ondersteunen bij armoede.

8.2.2 Betrokkenheid, constructieve tijdsbesteding en pro-sociale normen

Kinderen en jongeren moeten een concrete, betekenisvolle en gewaardeerde bijdrage kunnen leveren aan verbanden waarvan zij deel uitmaken (familie, school, wijk, gemeenschappen). Om sociale vaardigheden te kunnen ontwikkelen, dienen kansen voor interactie en participatie beschikbaar te zijn. Dit vraagt ten eerste een goed netwerk aan voorzieningen voor kinderen en jongeren zoals speelvoorzieningen en buurthuizen, maar ook activiteiten voor de vrije tijd van

⁴⁰ Onderzoek Verweij Jonkerinstituut voor het Kansfonds.

kinderen zoals sport, spel, muziek. De drempel moet zo laag mogelijk zijn. Deelnemen aan activiteiten brengt jeugdigen in contact met volwassenen en leeftijdsgenoten die hen aanmoedigen en ondersteunen bij het ontwikkelen van hun talenten en vaardigheden. De toegankelijkheid kan worden vergroot door opname in het kindpakket. Hierbij horen dan bijvoorbeeld ook een fiets, geschikte kleding voor sport en een telefoonabonnement.

Voor een goede ontwikkeling is het ook nodig dat kinderen opgroeien in een omgeving waarin duidelijke normen en waarden voor positief gedrag uitgedragen en nageleefd worden. Dit is een opgave voor het gezin en de basisvoorzieningen, maar kan ook door sociale cohesie in een wijk worden versterkt. Een voorbeeld is de beweging rond vreedzame wijken en vreedzame scholen, waardoor kinderen allerlei 'burgerschapscapaciteiten' krijgen aangeboden. Zo leren ze bijvoorbeeld hoe je conflicten constructief kunt oplossen. Ze krijgen een stem, mogen meedenken over allerlei zaken en krijgen verantwoordelijkheden. Bovendien leren ze op een positieve en zorgzame manier met elkaar om te gaan en zich verbonden te voelen met de gemeenschap. Kijk voor meer informatie op de website van Stichting Vreedzaam bij De Vreedzame Wijk.

Bekijk ook het onderzoek 'Sociale verbinding tussen nieuwkomers en andere wijkbewoners' op de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS). Dit gaat over werkzame elementen in wijkinitiatieven die gericht zijn op het tot stand brengen van sociale verbinding tussen nieuwkomers (veelal statushouders) en andere wijkbewoners.

Meer informatie

- De website Hulp bij armoede brengt hulpzoekenden en hulporganisaties samen.
- De website Samen voor alle Kinderen is een samenwerking tussen Leergeld Nederland, het Jeugdsportfonds en het Jeugdcultuurfonds, Stichting Jarige Job en het Nationaal Fonds Kinderhulp. Zij bieden voorzieningen op het gebied van educatie, sport, cultuur, verjaardag, recreatie en overige zaken.

9 Bestrijden van de gevolgen van armoede

Armoede kan negatieve gevolgen hebben voor hoe kinderen zich voelen: hun welbevinden. Kinderen in armoede maken zich zorgen, zijn onzeker en hebben gevoelens van schaamte. Hoe langer een gezin geldgebrek heeft, des te groter is de kans op nadelige gevolgen voor het welbevinden. Een goed sociaal netwerk is belangrijk om te kunnen omgaan met de situatie. Kinderen willen ook niet als arm kind worden benaderd en hebben het liever over geldzorgen of geldproblemen (Hopman & De Jong, 2019). Verder is er in gezinnen in armoede niet altijd genoeg geld om mee te doen aan allerlei activiteiten, waardoor de kans op sociale uitsluiting groter is.

In veel gezinnen met geldzorgen gaat het opvoeden en opgroeien goed (genoeg). Langdurige armoede kan echter negatieve gevolgen hebben voor de ontwikkeling van kinderen. Onder meer op het ontstaan van een goede hechting tussen ouder en kind, op de hersenontwikkeling van een kind, de schoolloopbaan en hun gezondheid (zie deel 1). Er zijn echter grote verschillen tussen gezinnen met hetzelfde inkomen. De mate waarin ouders veerkracht hebben, een goed netwerk hebben en hun kinderen ondersteunen, zijn essentieel voor alle gezinnen. Dit werkt beschermend tegen allerlei problemen in gezinnen, en beschermt ook tegen de gevolgen van armoede. Ook speelt de mate van stress in het gezin een rol.

Hieronder wordt eerst ingegaan op het bevorderen van het welbevinden van kinderen. Daarna is er aandacht voor het voorkomen en verminderen van overmatige stress en de mogelijke nadelige gevolgen van langdurige armoede voor kinderen. Wat kan worden gedaan om problemen in het gezin, en daarbij voor de ontwikkeling van kinderen, te voorkomen of verhelpen? Dit wordt voor de meest voorkomende gevolgen van armoede voor kinderen besproken.

9.1 Bevorderen welbevinden

Het bevorderen van het welbevinden van kinderen kan op een directe manier, zoals door het inzetten van maatjesprojecten, programma's op de kinderopvang en op school om welbevinden te vergroten of door trainingen gericht op het bevorderen van veerkracht en zelfvertrouwen. Er kan ook indirect worden gewerkt aan hoe kinderen zich voelen. Dat kan van alles zijn, zoals het bevorderen van sociale participatie van kinderen, het verbeteren van opvoeden in het gezin en bij basisvoorzieningen, een veilige en prettige buurt met (speel- en buurt-) voorzieningen en nog veel meer.

In het onderzoek (Wiersma & Van der Kooij, 2017) van de Kinderombudsman werd aan kinderen en jongeren⁴¹ in gezinnen met geldzorgen zelf de vraag gesteld wat er beter kan in hun leven. Geld om van te leven, de school kan beter en leuker en het contact met hun ouders en de ruzies thuis worden genoemd als punten voor verbetering. Kinderen en jongeren⁴² vinden dat gezinnen die weinig geld hebben, geholpen moeten worden door meer geld te geven, te helpen bij de schoolkosten zoals schoolreisjes en de aanschaf van digitale leermiddelen, gratis sportactiviteiten en uitjes.

Kinderen en jongeren zeggen ook dat het moet gaan om het scheppen van gelijke kansen. Verder vinden ze dat er meer en betere hulp voor kinderen moet komen en dat er naar hen moet worden geluisterd. Ook willen kinderen en jongeren meer (sport)activiteiten en ontmoetingsmogelijkheden in de buurt en meer mogelijkheden tot mobiliteit (zoals gratis ov).

9.2 Ernstige stress voor jonge kinderen voorkomen en verminderen⁴³

Kinderen hebben uitdagingen nodig om zich te ontwikkelen en daarbij hoort stress, maar overmatige stress dient te worden voorkomen. Vooral bij jonge kinderen (met name tijdens de eerste duizend dagen) kan overmatige stress (Early Life Stress⁴⁴) negatieve gevolgen hebben voor hun (hersens-)ontwikkeling en gezondheid (zie paragraaf 5.3). Overmatige stress kan voortkomen uit levensgebeurtenissen als het overlijden of ernstige ziekte van gezinsleden, maar ook door individuele, sociale en maatschappelijke factoren zoals geweld in het gezin, huisvestingsproblemen of armoede (zie voor een overzicht bijlage 1).

Zeker als armoede langdurig is, zal dit zorgen voor veel stress in het gezin. Door (langdurige) armoede is de kans op Early Life Stress en op problemen bij het opvoeden, bijvoorbeeld door een autoritaire opvoedstijl of een lagere kwaliteit van de ouder-kind-interactie, groter.

Preventie van de gevolgen van Early Life Stress vraagt van kinderen dat zij leren omgaan met uitdagingen en bedreigingen en een positief stresspatroon aanleren. Kinderen kunnen dat niet zonder een veilige en zorgzame omgeving. In een steunende, veilige omgeving kunnen kinderen veel

⁴¹ Hier hebben 176 kinderen en jongeren in armoede een of meerdere antwoorden op gegeven.

⁴² Het gaat om 36 kinderen.

⁴³ Gebaseerd op Pijpers, Vanneste & Feron, 2019.

⁴⁴ Bij Early Life Stress gaat het om stress vanaf de conceptie.

aan. Ze krijgen dan ondersteuning bij het leren omgaan met uitdagingen die bij hun leeftijd passen. De basis moet een veilige gehechtheidsrelatie tussen kind en ouders en met andere belangrijke volwassenen zijn (zie verder bij de volgende paragraaf).

Het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ) pleit ervoor om met preventie al in de zwangerschap te beginnen, om Early Life Stress te voorkomen en na de geboorte waar nodig te werken aan de ontwikkeling bij kinderen van veerkracht, zelfregulatie en het aanleren van coping strategieën (Pijpers e.a., 2019). Het NCJ⁴⁵ beveelt verder aan om kinderen hun grenzen te laten leren kennen, eventueel met weerbaarheidstrainingen, sociale vaardigheidstrainingen of ze al op jonge leeftijd leren tot rust te komen met meditatie of yoga. Gezond leven helpt volgens het NCJ om het weerstandsvermogen van kinderen te vergroten: met gezonde voeding, voldoende beweging, voldoende slaap en voldoende ontspanning.

Er is een hoger risico voor negatieve gevolgen van Early Life Stress op de ontwikkeling van kinderen als er meerdere problemen in een gezin zijn. Dat vraagt dan om een meervoudige aanpak. Een probleem dat een directe bedreiging voor een kind of jongere vormt, zoals kindermishandeling, moet hierbij meteen worden aangepakt. Tegelijkertijd dient te worden gewerkt aan een versterking van de sociale omgeving van het kind. Hierbij gaat het om het kind in het gezin, maar ook om bijvoorbeeld de buurt: een veilige buurt, een omgeving die pesten of discriminatie niet tolereert en een buurt met oefenmogelijkheden (speelplaatsen, hangplekken). Ook is een stimulerend zorgzaam pedagogisch klimaat op kinderopvang, school, sportvereniging en in wijkvoorzieningen van belang (zie hoofdstuk 4).

Meer informatie

Belangrijke informatie over het voorkomen en verminderen van ernstige stress bij jonge kinderen:

- Themadossier over de gevolgen voor kinderen en het opgroeien en opvoeden in gezinnen als sprake is van Early Life Stress (NCJ).
- Dossier over Integrale vroeghulp (NCJ).

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.3 Jonge kinderen: hechting en ouder-kind-interactie versterken

De basis voor een goede ontwikkeling is een veilige, ondersteunende en stimulerende omgeving, waarin een veilige gehechtheidsrelatie tussen kind en ouders en tussen kind en andere belangrijke volwassenen kan ontstaan. Het tot stand brengen van een goede hechting vraagt de vaardigheid om signalen van het kind snel op te merken, deze juist te interpreteren en direct en adequaat te reageren. Als ouders, bijvoorbeeld door een hoge mate van stress door armoede, te weinig oog (kunnen) hebben voor de signalen en behoeften van hun kinderen kan er, naast hulp om de financiële situatie te verbeteren, worden ingezet op het bevorderen van het hechtingsproces.

In sommige situaties kan bijvoorbeeld het bevorderen van informele steun het netwerk van ouders versterken of lichte opvoedsteun voldoende zijn voor het versterken van het zelfvertrouwen en de opvoedkwaliteiten van ouders. Als informele steun of lichte opvoedsteun ontoereikend is, kan een effectieve interventie uitkomst bieden. Een aantal interventies richt zich op de interactie tussen het kind en de ouder en vaardigheden als sensitief en stimulerend opvoedgedrag, zoals VoorZorg en

⁴⁵ NCJ-dossier Preventie en Early Life Stress, bekeken op 21-9-2020.

Ouder-baby interventie. In een aantal interventies is er een combinatie met de ontwikkelingsstimulering van jonge kinderen in gezinnen, zoals Opstapje en VVE Thuis. Verder zijn er interventies die zich specifiek richten op de behandeling van hechtingsproblemen.

Meer informatie

Belangrijke informatie over hechting en het versterken van de ouder-kind interactie:

- Een overzicht van interventies gericht op hechting en ouder-kind interactie en voor de behandeling van hechtingsproblemen is te vinden in het themadossier Hechting en hechtingsproblemen (Nji).
- Themadossier Hechting en hechtingsproblemen (Nji).
- Themadossier Hechting (NCJ).
- Richtlijn Problematische Gehechtheid: over kinderen en jongeren die een problematische gehechtheidsrelatie hebben met hun (pleeg/adoptie) ouder.
- Het landelijk actieprogramma Kansrijke start (gericht op de eerste duizend dagen) is te vinden bij het NCJ.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.4 Ontwikkeling bevorderen en onderwijskansen vergroten

De ontwikkeling (van de hersenen) van jonge kinderen wordt beïnvloed door de hoeveelheid aandacht en stimulering die ouders aan hun kinderen geven (Stallen, 2019). Een gebrek aan financiële middelen, een lage opleiding van ouders en weinig cultureel kapitaal vergroten de kans op een minder voorspoedige hersenontwikkeling, schoolloopbaan en op schooluitval (Traag, 2012). Ouders kunnen hun kinderen stimuleren in hun ontwikkeling, talentontwikkeling en om hun onderwijsloopbaan succesvol af te ronden. Het praten met kinderen over school, hun prestaties en het overleggen over hun huiswerk etc. heeft een preventieve werking.

Leerlingen met ondersteunende ouders hebben tot 50 procent minder kans op schooluitval in vergelijking met kinderen die nauwelijks worden ondersteund door hun ouders (Traag, 2012). Deze bevindingen onderstrepen het belang van het bevorderen van ontwikkelingsstimulering in gezinnen met jonge kinderen. Het al dan niet meedoen aan stimuleringsprogramma's, zowel centrumgerichte⁴⁶ of gezinsgerichte stimulering⁴⁷, kan bijvoorbeeld zorgen voor een betere (hersenen)ontwikkeling (Noble, 2012 in Traag, 2012). En ook als kinderen ouder worden, is het belangrijk om de rol van ouders in het ondersteunen en stimuleren van kinderen te versterken.

Meer informatie

De overheid heeft een onderwijsachterstandbeleid, waar voor- en vroegschoolse educatie onder vallen. Daarnaast is er het Actieplan Gelijke Kansen, een impuls om gelijke kansen in het onderwijs te bevorderen.

⁴⁶ Centrumgerichte stimulering: extra stimulering van de ontwikkeling van kinderen op locaties. In Nederland is dit voor- en vroegschoolse educatie.

⁴⁷ Gezinsgerichte stimulering: extra stimulering gericht op de thuissituatie. Ouders en kind doen samen thuis activiteiten om de ontwikkeling van het kind te stimuleren.

Belangrijke informatie over het bevorderen van de ontwikkeling, het vergroten van onderwijskansen bij kinderen en het onderwijsachterstandenbeleid (waaronder voor- en vroegschoolse educatie):

- Meer informatie over interventies die onderwijsachterstanden voorkomen en verminderen vindt u in de Databank Effectieve Jeugdinterventies.
- Informatie over voor- en vroegschoolse educatie (vve) is te vinden in het Nji-dossier vve.
- Informatie over de aanpak van schoolverzuim vindt u in het NCJ-dossier schoolverzuim.
- Handreiking van het Kenniscentrum Talentontwikkeling van de Hogeschool Rotterdam over wat het onderwijs kan doen om armoede te signaleren en kinderen en hun ouders te ondersteunen en stimuleren.
- Informatie over het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid (goab) en de aanpak ervan is te vinden op de website Goab Kansen voor kinderen.
- Het programma *Gelijke Kansen* van het ministerie van OCW werkt aan het bevorderen van *gelijke kansen* in het onderwijs.
- Het CBS heeft een dossier met de achterstandsscores per school en gemeente en links naar gerelateerde onderzoeken.
- Voor gemeenten heeft de VNG informatie over het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid (goab).
- Bij het *Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek* NRO is onderzoek en kennis over onderwijs te vinden.
- Informatie voor leerkrachten is te vinden op de website leraar24.nl.
- Onderzoeks- en adviesbureaus in de educatieve sector: Sardes, Oberon en Vinci.
- Aanpak laaggeletterdheid: Tel mee met taal.
- Stichting Lezen en Schrijven.
- Stichting Lezen.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.5 Bevorderen gezond gedrag

Kinderen uit gezinnen met een laag inkomen hebben vaker een minder goede gezondheid dan kinderen van ouders met een hoger inkomen. Ze hebben bijvoorbeeld vaker een chronische ziekte, astma en ADHD (CBS, 2018). Ook overgewicht komt vaker voor. Overgewicht heeft negatieve gevolgen voor de gezondheid van kinderen. Verder roken jongeren uit gezinnen in armoede meer. De overheid heeft beleid voor het bevorderen van gezond gedrag: het Nationaal Programma Preventie Gezond en Actief. Hierbij is er ook aandacht is voor kinderen en jongeren. Doelen zijn het roken ontmoedigen, het verminderen van problematisch alcoholgebruik en overgewicht terugdringen.

Onderdelen van de aanpak zijn de websites:

- Alles is gezondheid
- Jongeren op Gezond Gewicht
- Gezonde school
- Gezonde schoolkantine

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de zorg voor jongeren tot achttien jaar. Een belangrijk doel van de Jeugdwet is het voorkomen van zware vormen van jeugdhulp. Op de website van het Loket Gezond Leven is een piramide van zorg en een preventiematrix te vinden.

Daarnaast zijn er interventies die kunnen worden ingezet. Er wordt onderzoek gedaan naar de effectiviteit en doelmatigheid van de interventies rond 'Gezond en Actief Leven'.

Armoede en gezondheid bij kinderen

Er zijn veel interventies in de Databank Effectieve Jeugdinterventies over het bevorderen van gezondheid van kinderen (in achterstandswijken), maar 'Armoede en gezondheid bij kinderen' is de enige die specifiek gaat over de relatie tussen armoede in het gezin en de gezondheid van kinderen. De aanpak is voor gezinnen met kinderen tot twaalf jaar bij wie een gezondheidsrisico is gesignaleerd dat samenhangt met geldgebrek in het gezin. De aanpak bestaat uit vier stappen die worden uitgevoerd of begeleid door een medewerker van de jeugdgezondheidszorg:

- **Stap 1:** De signalering tijdens de reguliere contactmomenten van de jeugdgezondheidszorg. Er wordt nagegaan of geldgebrek in het gezin de gezonde ontwikkeling van het kind mogelijk in de weg staat.
- **Stap 2:** Wanneer dit het geval is en de ouder(s) openstaan voor verdere interventies, vindt een vervolcontact plaats over de ontwikkeling van het kind in relatie tot de financiële situatie van het gezin.
- **Stap 3:** De toeleiding naar de gemeentelijke dienst Sociale Zaken.
- **Stap 4:** De jeugdgezondheidszorg heeft nazorgcontact met de ouder(s).

Bekijk in de databank van het NJi de interventie 'Armoede en gezondheid van kinderen'.

Meer informatie

Belangrijke informatie over het bevorderen van gezond gedrag:

- Informatie over de nationale preventieagenda is te vinden op de website van de Rijksoverheid onder het onderwerp 'Gezondheid en preventie'.
- Bij het Loket Gezond Leven van het RIVM is informatie te vinden over de relatie tussen armoede, schulden en gezondheid en de aanpak ervan. Ook zijn er praktijkvoorbeelden te vinden van het bevorderen van gezond gedrag en een overzicht van erkende leefstijlinterventies.
- Bij het NCJ vindt u een dossier over gezondheid.
- Het NJi heeft een overzicht van erkende interventies om overgewicht te voorkomen of bestrijden.
- Het NJi heeft een review over de rol van opvoeding en psychosociale factoren binnen interventies voor kinderen en jongeren met overgewicht, met aanbevelingen voor professionals.
- Bekijk in de databank van het NJi de interventie 'Armoede en gezondheid van kinderen'.
- Informatie over het Nationaal Programma Preventie Gezond en Actief Leven is te vinden op de website van de Rijksoverheid.

- De websites die onderdeel zijn van het Nationaal Programma Preventie Gezond en Actief Leven zijn: Alles is gezondheid, Jongeren op Gezond Gewicht, Gezonde school en Gezonde schoolkantine.
- Er wordt onderzoek gedaan naar de effectiviteit en doelmatigheid van de interventies rond 'Gezond en Actief Leven'.
- In het rapport 'Ouderbetrokkenheid in leefstijlinterventies in het onderwijs' wordt ingegaan op de werkzame elementen van ouderbetrokkenheid als onderdeel van leefstijlinterventies in het primair-, voortgezet- en middelbaar beroepsonderwijs.
- Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de zorg voor jongeren tot achttien jaar. Een belangrijk doel van de Jeugdwet is het voorkomen van zware vormen van jeugdhulp. Op de website van het Loket Gezond Leven is een piramide van zorg en een preventiematrix te vinden.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.6 Psychosociale problemen

Kinderen en jongeren uit gezinnen met een lage sociaal-economische status hebben bijna twee keer zoveel kans om een psychosociaal probleem, zoals depressie of angststoornis, te ontwikkelen dan leeftijdsgenoten uit hogere klassen (richtlijn Psychosociale problemen, 2016). Mogelijk zorgt bijvoorbeeld langdurige armoede voor een hoog stressniveau bij kind en ouder en/of voor negatief opvoedgedrag. Zorgen over financiën, huisvesting of werk kunnen leiden tot een minder ondersteunende opvoedstijl waardoor kinderen bijvoorbeeld gebrek aan zelfvertrouwen kunnen krijgen (zie deel 1). Bovendien maken gezinnen in armoede relatief vaak stressvolle levensgebeurtenissen mee. Het is belangrijk om bij de inzet van interventies goed rekening te houden met wat armoede doet voor kinderen en ouders.

Meer informatie

Belangrijke informatie over psychosociale problemen:

- Meer informatie over de aanpak van psychosociale problemen en effectieve interventies vindt u in de NCJ-richtlijn Psychosociale problemen.
- Overzicht van ZonMw van effectieve elementen in programma's om jeugdigen sociaal vaardiger en weerbaarder te maken.
- Dossier Effectieve jeugdhulp van het Nji.
- In de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nji vindt u interventies over onder meer het verminderen van gedragsproblemen en emotionele problemen.
- Dossier Integrale vroeghulp van het NCJ.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.7 Kindermishandeling

Kindermishandeling komt vaker voor in gezinnen met laagopgeleide ouders en in eenoudergezinnen. Ook (langdurige) armoede in het gezin blijkt een belangrijke risicofactor. Armoede betekent echter niet automatisch dat ouders hun kind mishandelen of verwaarlozen. Er zijn gezinnen die in armoede leven, maar wel goed voor hun kind kunnen zorgen ondanks hun financiële problemen. Amerikaans onderzoek toont dat zelfeffectiviteit⁴⁸ een beschermende factor is: ouders die vertrouwen hebben in de mogelijkheden die zij zelf hebben om hun problemen aan te pakken, worden minder vaak van verwaarlozing beschuldigd (Slack e.a., 2011, in Van Rooijen e.a., 2013).

Belangrijk voor het risico op kindermishandeling is het aantal problemen dat in een gezin speelt. Door overbelasting van een gezin door een opeenstapeling van risicofactoren, lopen kinderen eerder het gevaar slachtoffer van kindermishandeling te worden (RMO 2009). Als er meer dan vier risicofactoren (zoals werkloosheid, lage opleiding, arbeidsongeschiktheid, slechte huisvesting) in het spel zijn, is de kans op kindermishandeling rond de 30 procent (Hermanns e.a., 2005).

Maar in de meerderheid van de gezinnen met vier of meer risicofactoren blijken ouders hun kind niet te verwaarlozen of te mishandelen. In het dossier Kindermishandeling⁴⁹ van het NJi wordt een aantal beschermende factoren genoemd. Beschermende factoren bij de opvoeder vormen als het ware een buffer, ze geven ouders veerkracht ondanks negatieve omstandigheden. Het NJi noemt met name kennis over opvoeding en ontwikkeling, het hebben van een harmonieuze relatie met de partner, zich bewust zijn van de eigen jeugdervaringen en de invloed daarvan op het eigen handelen, praktische en emotionele steun vanuit het sociale netwerk, warmte en affectie van de ouder, veilige hechting en de bereidheid om hulp te accepteren.

Verder hebben niet alle kinderen die worden mishandeld daarvan ernstige nadelige gevolgen. Ook bij kinderen zijn er factoren die bescherming bieden, zoals zelfwaardering en zelfvertrouwen, veerkracht, makkelijk temperament en sociale competenties. In de omgeving van kinderen gaat het vooral om positieve relaties in het gezin en met leeftijdsgenoten, een praktisch en emotioneel ondersteunend sociaal netwerk voor de kinderen maar ook de ouders en binding met de gemeenschap, kerk en moskee en school.

Meer informatie

Het aanpakken van kindermishandeling vraagt vaak een aanpak waarin men zich op meerdere risicofactoren richt en waarbij beschermende factoren worden versterkt. Het gaat zowel om preventieve interventies als interventies gericht op hulp en bescherming na kindermishandeling. Hierbij is het nodig om goed te analyseren of (stress door) armoede een rol speelt en wat daaraan kan worden gedaan.

⁴⁸ Zelfeffectiviteit is het vertrouwen van een persoon in de eigen bekwaamheid om met succes invloed uit te oefenen op zijn of haar omgeving, bijvoorbeeld door een bepaalde taak te volbrengen of een probleem op te lossen. Bandura, A., Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change, *Psychological Review* 1977, Vol. 84, No. 2, 191-215 in Van Rooijen e.a. 2013.

⁴⁹ NJi-dossier Kindermishandeling: Beschermende en risicofactoren, geraadpleegd op 21-9-2010.

Belangrijke informatie over kindermishandeling:

- Meer informatie over wat werkt bij kindermishandeling is te vinden in de Databank Effectieve Jeugdinterventies.
- Dossier Kindermishandeling (Nji).
- Dossier Kindermishandeling (NCJ).
- Richtlijn Kindermishandeling jeugdhulp en jeugdbescherming.
- Richtlijn Kindermishandeling NCJ.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

9.8 Versterken opvoeding en ondersteunen levensvaardigheden ouders

Armoede, zeker als deze langdurig is, kan negatieve invloed hebben op de opvoeding in het gezin en op hoe ouders ouderschap ervaren. Het versterken van informele steun voor gezinnen met geldzorgen kan beschermend werken, zowel in financieel als in sociaal opzicht. Het vermindert stress en bevordert het positief opvoeden en de ouder-kind relatie. Het werkt goed⁵⁰ om aan te sluiten bij wat ouders zélf aan oplossingen bedenken en welke competenties zij hebben. Een gemeente kan ouders faciliteren zodat ze elkaar steun kunnen geven en (daarna) laagdrempelige professionele steun bieden aan ouders die dat nodig hebben. Een onderscheid maken tussen 'normale' en 'ernstige' opvoedproblemen is nodig, zodat ouders op de juiste manier kunnen worden ondersteund en om te weten wanneer het nodig is om interventies in te zetten (Ince & Udo, 2018).

De mate waarin ouders beschikken over levensvaardigheden heeft invloed op het opvoeden, het welzijn en de ontwikkeling van kinderen. Levensvaardigheden⁵¹ zijn vaardigheden die ouders gebruiken bij het omgaan met dagelijkse situaties. Neem bijvoorbeeld het omgaan met stress, of het vragen van hulp, kunnen plannen, creatief denken, het reguleren van emoties en mediawijs zijn. Ouderschap en opvoeding kunnen worden versterkt door levensvaardigheden te versterken. Dit draagt ook bij aan het versterken van de veerkracht in gezinnen en aan krachtig ouderschap (Gravesteijn, 2019).

Meer informatie

Belangrijke informatie over het versterken van de opvoeding en het ondersteunen van de levensvaardigheden van ouders:

- Twee voorbeelden van gemeenten die ouders eerst helpen om problemen zelf op te lossen zijn te vinden op de website van het Nji.
- Een overzicht van de in de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nji.
- De interventiematrix van het Nji brengt voor tien veelvoorkomende vragen en problemen bij opgroeien en opvoeding het landelijk aanbod van erkende interventies in beeld.
- Dossier Ouderschap en opvoeden (Nji)
- Publicatie van het Nji over wat werkt bij opvoedsteun.
- Richtlijn Opvoedingsondersteuning van het NCJ.

⁵⁰ Gebaseerd op Opvoedsteun, wat werkt? van Ince en Udo 2018 en Nji-dossier Ouderschap en opvoeden

⁵¹ Nji-dossier Ouderschap en opvoeden

- Het NCJ heeft een dossier over ouderschap met onder meer de ouderschapstheorie en het bufferdenken van Alice van der Pas.
- Een overzicht van het NJi van effectieve levensvaardigheden in relatie tot ouderschap en opvoeden.
- Het lectoraat Ouderschap en Ouderbegeleiding van de Hogeschool Leiden.
- Dossier mediaopvoeding (Nji).
- De [Nji-pagina](#) 'Laagdrempelige hulp bij alledaagse vragen van ouders'.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

10 Bevorderen sociale netwerken ouders

Ouders met een goed sociaal netwerk zijn meer ontspannen in de opvoeding, hebben meer zelfvertrouwen en gaan positievere relaties met hun kinderen aan. Een betrokken en actief sociaal netwerk kan ook kinderen beschermen. Wanneer ouders en kinderen praktische, normatieve, informatieve of emotionele steun krijgen (Kesselring e.a., 2015), is de kans kleiner dat opvoedingsproblemen escaleren en een kind in zo'n problematische opvoedingssituatie komt dat zijn ontwikkeling ernstig bedreigd raakt.

Gezinnen kunnen meer aan als er mensen zijn die hen ondersteunen. Ouders leren van professionals en vrijwilligers, maar ook van elkaar. Ervaringen kunnen delen is erg waardevol. Ouders krijgen daardoor zelfvertrouwen en ze weten beter welke oplossingen er zijn voor de dagelijkse problemen waar zij mee kampen. Als ouders minder stress ervaren, gaat het ook beter met de kinderen. Voor ouders zijn onder meer ontmoetingsactiviteiten, interactieve workshops en lotgenotencontact behulpzaam.

10.1 Mobility Mentoring®

Mobility Mentoring⁵² komt voort uit de hersenwetenschap. De inzichten rond de effecten van schaarste, armoede en schulden op executieve functies van mensen zijn vertaald naar de ondersteuning van gezinnen. Mobility Mentoring neemt stress als vertrekpunt en helpt het gezin te komen van armoede naar economische zelfredzaamheid. Samen met het gezin wordt een samenhangend plan (de brug naar zelfredzaamheid) gemaakt op vijf levensdomeinen:

- Gezinsstabiliteit
- Welzijn
- Financieel management
- Opleiding
- Carrière

Er worden actieplannen gemaakt, met beloningen voor specifieke subdoelen. De beloningen vangen voor een deel kosten op (zoals verhuizingen), maar helpen ook de gezinnen te motiveren voor stappen naar doelen die op de korte termijn nog niet tastbaar zijn. Sancties worden vermeden, omdat die stressverhogend werken.

In de coaching van het gezin wordt de cognitieve belasting beperkt en langzaam opgevoerd. Dit betekent onder meer dat er eenvoudig wordt gecommuniceerd, voorzieningen laagdrempelig worden aangeboden en er wordt gewerkt met to-do-lijstjes en stappenplannen. Ook stellen de mentoren vragen die de gezinnen zichzelf niet (meer) gewend zijn te stellen. Zo helpen zij de gezinnen bij het aanleren van meer doelgericht gedrag.

⁵² Harvard University ontwikkelde Mobility Mentoring®. The Intergenerational Mobility Project ('The Intergen Project') is een programma om overerfbare armoede te bestrijden.

Meer informatie

Belangrijke informatie over het bevorderen de sociale netwerken van ouders:

- Twee voorbeelden van gemeenten die ouders eerst helpen om problemen zelf op te lossen zijn te vinden op de website van het NJi.
- Een brochure van het NJi geeft tips en werkwijzen hoe je als opvoedprofessional samen met ouders en mensen in hun omgeving kunt werken aan de opvoeding en ontwikkeling van kinderen.
- Het NJi biedt informatie over wat werkt bij het versterken van het sociale netwerk van gezinnen.
- Bij Movisie is informatie te vinden over het werken met sociale netwerken.

De links vindt u in het [NJi-dossier Armoede](#).

11 Signaleren en bejegening

Om bij te kunnen dragen aan het verbeteren van de situatie van gezinnen is het nodig om armoede tijdig te signaleren en bespreekbaar te maken met ouders en eventueel ook kinderen en jongeren. Ook is tijdig signaleren nodig om hen goed te informeren over het ondersteuningsaanbod in hun omgeving. Voorzieningen worden immers niet altijd gevonden en benut door degenen die het nodig hebben. Verder is een goede bejegening van mensen met geldzorgen essentieel om hen te bereiken en met hen samen mogelijke problemen te voorkomen of op te lossen.

Signaleren

Om kinderen en ouders in armoede tijdig te kunnen ondersteunen, is het noodzakelijk dat professionals (en vrijwilligers) van de diverse basisvoorzieningen en in de jeugdhulp kunnen signaleren wanneer een gezin geldzorgen heeft en vaardig zijn om armoede bespreekbaar te maken.

In de handreiking 'Omgaan met armoede op scholen' van Mariette Lusse (Hogeschool Rotterdam) en Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool) voor het onderwijs (po en vo) zijn werkwijzen te vinden voor het signaleren en bespreekbaar maken van armoede. Signaleren bestaat in deze handreiking uit de volgende onderdelen:

- Een relatie opbouwen met het kind en de ouders
- De achtergrond van het kind leren kennen
- Het signaleren en bespreken van problemen
- Een warme overdracht naar steun en hulp

Een voorwaarde om armoede beter te kunnen signaleren en bespreekbaar te maken, is het leggen van een vertrouwensrelatie tussen leraar, leerling en ouders. Als een leraar de achtergrond van leerlingen kent, kan hij/zij hier meer rekening mee houden en zorgen voor een goede aansluiting tussen de leefwerelden van de leerling thuis en op school. De handreiking heeft een checklist om de thuisomgeving in beeld te brengen en alerter te zijn op signalen van armoede en andere zorgen in de omgeving van de leerling.

Signaleren is niet eenvoudig omdat leerlingen en ouders die in armoede leven, zich vaak schamen en hun situatie voor de buitenwereld willen verbergen. Op allerlei contactmomenten is het nodig om alert te zijn op signalen van armoede. Armoede is ook lastig te signaleren, omdat aan verschillende gedragingen heel andere redenen ten grondslag kunnen liggen.

Bejegening: houding en communicatie

Bij het bespreken met ouders en kinderen van de signalen is het van belang om in het achterhoofd te houden dat een aantal kinderen en ouders gevoelens van schaamte zullen hebben. Essentieel is een houding waarbij wordt aangesloten bij de ander als een uniek persoon, bij wat diegene belangrijk vindt, zijn of haar wensen en behoeften. Het adequaat ingaan op signalen in het contact met de ander is een voorwaarde om vertrouwen op te bouwen.

Daadwerkelijk luisteren naar ouders, je inleven in de ander en sensitief reageren zijn voorwaarden voor het opbouwen van vertrouwen en voor een goede tweezijdige communicatie. Om dit te kunnen doen is het niet alleen nodig dat je je verplaatst in (de achtergrond van) de ander, maar dien je je ook bewust te zijn van de waarden en normen die je zelf hebt, je eventuele vooroordelen

en de manier waarop je communiceert. De inhoud die je overdraagt, en de boodschap daarbij, dient aan te sluiten bij het taalniveau van de ander, het begripsniveau, de mate van kunnen reflecteren op zichzelf en andere punten die bij de ander (kunnen) spelen. Verder is het essentieel om de stress voor ouders niet te verhogen, maar te proberen om deze juist te verlagen. Dat kan onder meer door niet te veel te verwachten en met kleine stapjes te werken, waarbij je reageert op kleine stapjes die zijn gezet.

Lusse en Kasselberg (2020) geven als tip bij het bespreken van signalen om ook je eigen gevoel te verwoorden: 'Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen'. Belangrijk is om concreet te bespreken wat je ziet en daarbij vragend en betrokken te zijn en niet veroordelend. Vijlbrief & van Mourik, (2020) geven de volgende aandachtspunten⁵³: praat met elkaar in een vertrouwde, prettige omgeving, gebruik een persoonlijke benadering, neem een actief luisterende en coachende houding aan, toon interesse in de situatie van de persoon, gebruik simpel taalgebruik en maak duidelijke afspraken.

Meer informatie

Belangrijke informatie over signaleren en bejegenen:

- In de handreiking 'Omgaan met armoede op scholen' (Lusse & Kasselberg, 2020) is een signaleringlijst opgenomen die ontwikkeld is door samenvoeging van verschillende lijsten
- Hulpmiddelen om financiële problemen en schulden te signaleren zijn te vinden op de websites van Movisie en het Nibud.
- Een 'klantreis' voor het herkennen en oplossen van problematische schulden voor sociale professionals in wijkteams is te vinden op de website van Movisie.
- Verder is er voor deze professionals een E-learning voor wijkteams om financiële problemen te signaleren en te begeleiden.
- Onderzoek door het Verwey-Jonker Instituut en de Hogeschool Utrecht (Mak & Kruihof, 2020) naar welke rol jeugdprofessionals kunnen spelen bij onder meer het signaleren van armoede en schulden is te vinden op de website van het Verwey-Jonker Instituut.
- Op de website van Preventief op Maat is de toolkit 'Kinderen in armoede zien!' (van Berkel & van Esveld, 2020) te downloaden. Een van de invalshoeken is armoede signaleren. Daarnaast wordt ingegaan op schaarste en (zelf)redzaamheid, veerkracht versterken/executieve functies en geld en geweld.
- Bij de Sociale Alliantie Armoede is de uitgave Armoede Beleven te vinden, met tips hoe je effectief kunt communiceren en voorbeelden van ervaringsverhalen en lokale aanpakken.

De links vindt u in het [Nji-dossier Armoede](#).

⁵³ Deze aandachtspunten komen voort uit de implementatie van stress-sensitieve dienstverlening bij de aanpak van huurachterstanden (Beuzenberg & Heemskerk, 2019).

12 Referentielijst

Alink, L., Prevoo, M., Berkel, S. van, Linting, M., Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. (2018). NPM 2017: Nationale Prevalentiestudie Mishandeling van kinderen en jeugdigen. Leiden: Universiteit Leiden en TNO.

Amone, K. (2009). Examining the link between socio-economic position and mental health in early adolescents. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Medische Wetenschappen.

Bakker, I., Bakker, C., Dijke, A. van, & Terpstra, L. (1998). O&O in perspectief. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.

Berkel, J. van, Esveld, M. van (2019). Kinderen in Armoede Zien. Moordrecht: Stichting Preventief op maat.

Bot, M., Leeuw den Bouter, B. J. de, & Adriaanse, M. (2011). Prevalence of psychosocial problems in Dutch children aged 8-12 years and its association with risk factors and quality of life. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 20(4), 357-65.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2018). Armoede en sociale uitsluiting 2018. Den Haag/Heerlen/Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2019). Armoede en sociale uitsluiting 2019. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2020). Verschil hoog- en laagopgeleid groeit. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/33/verschil-levensverwachting-hoog-en-laagopgeleid-groeit>, Statline, gezien op 23 juni 2020.

Cyr, C., Euser, E., Bakermans-Kranenburg M., & IJzendoorn, M. van (2010). Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families: A series of meta-analyses, in: *Development and Psychopathology*, nummer 22, p. 87-108.

Egten, C. van, Zeijl, E., Hoog, S. de, Nankoe, C., & Petronia, P. (2008). *Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning*. Den Haag: E-Quality.

Factsheet (2018). *Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld? Eerste resultaten van een grootschalig onderzoek: hoe vaak komen kindermishandeling en partnergeweld voor? En hoe ernstig is het geweld?*. Augeo Foundation en Verwey-Jonker Instituut.

Geenen, G. (2007). *Intergenerationele overdracht van gehechtheid bij Belgische moeders en kinderen die in extreme armoede leven: een meervoudige gevalsstudie*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Geuns, R. van, Desain, L., & Weijden, R. van der (eds.) (2019). Hulp bij armoede: Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden. (1 ed.) Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Gravesteyn, C. (2019). Ondersteun je de ouder, dan ondersteun je het kind. *Sdu: Tijdschrift Relatierecht en praktijk*, 4, 41-46.

Guiaux, M., Roest, A., & Iedema, J. (2011). Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hermanns, J., Öry, F., & Schrijvers, G. (2005). Helpen bij opgroeien en opvoeden: eerder, sneller en beter. Een advies over vroegtijdige signalering en interventies bij opvoed- en opgroei-problemen. Utrecht: Inventgroep.

Hoek, T. van der (2005). Through children's eyes, an initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands. Florence: Unicef Innocenti Working paper No. 2005-05.

Hoff, J. (2017). Armoede onder kinderen – een probleemschets. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hopman, M., & Jong, A. de (13 december 2019). Ik ben meer dan mijn problemen. Een integrale aanpak voor kinderen met meerdere problemen in de thuissituatie. De Kinderombudsman.

Huls, E., Rosa, C., & Wetering, C. van de (2019). Kansen voor kinderen: een postcode-tombola. Defence for Children en Save the Children.

Jansen, W., Verlinden, M., Dommissie-van Berkel, A., Mieloo, C., Raat, H., Hofman, A. Jaddoe, V., Verhulst, F., & Tiemeier, H. (2014). Teacher and Peer Reports of Overweight and Bullying Among Young Primary School Children. *Pediatrics* September 2014, 134 (3) 473-480; DOI: <https://doi.org/10.1542/peds.2013-3274>.

Ince, D., Yperen, T. van, & Valkestijn, M. (2018). Top tien beschermende factoren. Voor een positieve ontwikkeling van jeugdigen. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Ince, D. & Udo, N. (2018). Opvoedsteun. Wat werkt? Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Inspectie van het Onderwijs (2018a). De Staat van het Onderwijs 2016/2017. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2018b). Kansen(on)gelijkheid bij de overgangen PO-VO. Bevindingen en bevorderende en belemmerende factoren. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2019). De Staat van het Onderwijs 2019. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen. Nulmeting. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jungmann, N., Wesdorp P. (2020). Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en praktische handvatten voor hulp- en dienstverleners. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Katz, I., Corlyon, J., La Place, V., & Hunter, S. (2007). The relationship between parenting and poverty. York: Policy Research Bureau.
- Kesselring, M., Winter, M., Yperen, T., Horjus, B. (2015). De pedagogische civil society in praktijk: Een studie naar de effecten van de activiteiten binnen het programma Allemaal Opvoeders. *Pedagogiek* 35e jaargang, 3, 263-284.
- Kim, P., Evans, G., Angstadt, M., Shaun Ho, S., Sripada, S., Swain, J., & Luan Pan, K. (2013). Effects of childhood poverty and chronic stress on emotion regulatory brain function in adulthood. *PNAS* vol. 110 no. 46, 18442-18447.
- Lee, C., Anderson, J., Horowitz, J., & August, G. (2009). Family income and parenting: the role of parental depression and social support, in: *Family Relations, interdisciplinary journal of applied family studies*. Jaargang 58, nummer 4, p. 417-430.
- Leseman, P. & Veen, A. (red.) (2016). Ontwikkeling van kinderen en relatie met kwaliteit van voorschoolse instellingen Resultaten uit het Pre-Cool cohortonderzoek. Amsterdam: Kohnstamm Instituut, rapport 947.
- Levering, B. (2011). We zien armoede te weinig als psychologisch probleem: Interview Dr. Erik Snel, socioloog en armoedeonderzoeker aan de Rotterdamse Erasmusuniversiteit, in: *Pedagogiek in Praktijk (IP)*, nr. 11, februari 2011.
- Luby, J., Belden, A., Botteron, K., Marrus, N., Harms, M., Babb, C., Nishino, T., & Barch, D. (2013). *Jama Pediatrics* online 167 (12), 1135-1142.
- Lusse, M., & Kassenberg, A. (2020). Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor po en vo. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.
- Main, G., Montserrat, C., Andresen, S., Bradshaw, J., & Bong Joo Lee, B. (2019). Inequality, material well-being, and subjective well-being: Exploring associations for children across 15 diverse countries. February 2019, pp. 3-13.
- Mak, J., & Kruithof, M. (2020). Jeugd in armoede. Kennis en handvatten voor docenten Social Work om het thema 'jeugd en armoede' te integreren in het onderwijs. Lectoraat Armoede Interventies / Amsterdams Kenniscentrum voor Sociale Innovatie.
- Mesman, J. (2010). Oud geleerd, jong gedaan: Investeren in ouders bevordert onderwijskansen van kinderen. Utrecht: Sardes.

- Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Schaarste, hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing.
- Noble, K. & Sowell, E. (2015). Family income, parental education and brain structure in children and adolescents. *Nature Neuroscience* (18), pp. 773-778.
- Pels, T., Distelbrink, M., & Postma, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders*. Utrecht: Verweij-Jonker Instituut.
- Pijpers F., Vanneste, Y., & Feron, F. (2019). *Stress bij kinderen: hoe houden we het gezond? Stress bezien vanuit de Jeugdgezondheidszorg*. Utrecht: Nederlands Centrum Jeugdgezondheid.
- Plantinga, A., Zeelenberg, M., & Breugelmans, S.M. (2018). Effecten van armoede op voelen, denken en doen. Beschikbaar via: <https://www.arnoudplantinga.nl/pdf/Effecten%20van%20Armoede.pdf>
- Plantinga, A. (2019). *Poor Psychology: Poverty, Shame, and Decision Making*. Proefschrift Tilburg University.
- Posthumus, H., Scholtus, S., Walhout, J. (2019). *De nieuwe onderwijsachterstandenindicator primair onderwijs. Samenvattend rapport*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Prevoo, M., & Tamis-Le Monda, C., (2018). Opvoeding en globalisering in westerse landen. *Verklaringen voor verschillen in ouder-kindinteracties. Kind Adolescent* (2018) 39: 113–126. (Dit artikel is een vertaling en bewerking van een eerder verschenen Engelstalig artikel: Prevoo, M. & Tamis-LeMonda, C. (2017). Parenting and globalization in western countries: explaining differences in parent-child interactions. *Current Opinion in Psychology*, 15, 33–39.
- Proper, K., & Bemelmans, W. (2011). *Overgewicht en psychische problemen: hoe vaak komen ze samen voor? Omvang beide aandoeningen in kaart gebracht*. RIVM-rapport 260701006/2011 K.I.
- Reijgersberg, N., & Poel, H. van der (2014). *Sportdeelname van kinderen in armoede. Verkenning van de literatuur en interviews over het thema sportdeelname van kinderen in armoede*. Utrecht: Mulier Instituut sociaalwetenschappelijk sportonderzoek.
- Roest, A., , Lokhorst, A., & Vrooman, C. (2010). *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roest, A. (2011). *Kunnen meer kinderen meedoen? Veranderingen in de maatschappelijke deelname van kinderen, 2008-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rooijen, K. van, Bartelink C., & Berg, T. (2013). *Factsheet Risicofactoren en beschermende factoren voor kindermishandeling*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Rosanneke, A., Emmen, G., Malda, M., Mesman, J., IJzendoorn, M. van, Prevoo, M., & Yeniad, N. (2013). Socioeconomic Status and Parenting in Ethnic Minority Families: Testing a Minority Family Stress Model. *Journal of Family Psychology*. Vol. 27, No. 6, 896–904.

Rose, W., & McAuley, C. (2019). Poverty and its impact on parenting in the UK: Re-defining the critical nature of the relationship through examining lived experiences in times of austerity. *Children and Youth Services Review*. 97, 134-141.

Sarti, S. (2017). Child participation in a context of poverty in a wealthy Western nation. Understanding and enhancing children's lives and well-being. Proefschrift. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Snel, E., Engbersen, G., & Vrooman, C. (2000). Arm Nederland: verandering en bestendiging van armoede, in: G.B.M. Engbersen (red.), *Balans van het armoedebelid (Arm Nederland)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sociaal Economische Raad (SER) (2017). Advies Opgroeien zonder armoede. Advies 2017/03: 17 maart 2017. Den Haag.

Stallen, M. (2019). Het effect van armoede op de ontwikkeling van het kindbrein. In *Hulp bij armoede. Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Steketee, M., Nederland, T., Mak, J. van der, Gaag, R., Bommel, M. van, Roebroek, L., Eerden, S. van der, Toorn, J. van den, Smits, J., & Waesberghe, E. van (2013). *Kinderen in armoede in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Traag, T. (2012). Early school-leaving in the Netherlands. A multidisciplinary study of risk and protective factors explaining early school-leaving. Academisch proefschrift. Universiteit Maastricht.

Traag, T., & Velden, R. van der (2011). Early school-leaving in the Netherlands: The role of family resources, school composition and background characteristics in early schoolleaving in lower secondary education. *Irish Education Studies*, 30(1).

Vanhee, L. (2007). *Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap: een verkennende kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Veen, A. & Leseman, P. (red.) (2015). *Pre-COOL cohortonderzoek. Resultaten over de voorschoolse periode*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut. Rapport: 932.

Visser, S. (2019). *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. Rijksuniversiteit Groningen.

Vijlbrief, A., & Mourik, K. van (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.

Wiersma, M., & Kooi, C. van der (2017). Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede. Den Haag: Kinderombudsman, december 2017.

Wildeboer Schut, M., & Hoff, S. (2016). Een leven lang armoede. Langdurige armoede in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wolf, M. de, & Wildeman, I. (2020). Richtlijn Problematische gehechtheid voor jeugdhulp en jeugdbescherming. Herziene versie 2020 (5e druk) op basis van de 4e herziene druk (2017). Utrecht: Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen, Nederlandse vereniging voor pedagogen en onderwijskundigen.

Ypeij, A. (2009). Single motherhood and poverty. The case of the Netherlands. Amsterdam: Aksant.

<https://www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/onderwijs-algemeen/leerlingen-en-studenten/aantallen-onderwijsdeelname-naar-sociaaleconomisch-milieu>)

Loket Gezond leven: <https://interventies.loketgezondleven.nl/interventieoverzicht8/lage-ses>

https://www.hva.nl/binaries/content/assets/subsites/kc-mr/publicaties/armoede-interventies/een_gedragsgerichte_benadering_van_armoede.pdf

<https://www.movisie.nl/publicatie/wat-werkt-aanpak-armoede-schulden>, bekeken 10-9-2020

Bijlagen

Risicofactoren en beschermende factoren armoede

Risicofactoren armoede⁵⁴ bij ouders

Draaglast: Risicofactoren ouders	Draagkracht: Beschermende factoren ouders
<p>Individuele factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lage opleiding / weinig competenties (onder meer met Nederlandse taal en problemen met administratie) • Weinig veerkracht, negatief zelfbeeld, weinig zelfvertrouwen, schaamte • Geringe executieve vaardigheden, waaronder kunnen plannen en probleemoplossende vaardigheden • Lichamelijk chronisch ziek zijn, psychische kwalen als depressie • Probleemgedrag • Geen ontspanningsmogelijkheden c.q. hobby's • Weinig sociale contacten • Geen perspectief hebben • Geen goede zelfzorg 	<p>Individuele factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hogere opleiding / sociale en cognitieve competenties (waaronder taalvaardigheid) • Goede executieve vaardigheden, waaronder kunnen plannen en probleemoplossende vaardigheden • Veerkracht, positief zelfbeeld, zelfvertrouwen • Fysiek en psychisch gezond zijn, gezonde leefstijl

⁵⁴ Gebaseerd op het balansmodel van minima in Roosendaal, aangevuld met punten uit een onderzoek van het Verweij Jonkerinstituut voor het Kansfonds.

Draaglast: Risicofactoren ouders	Draagkracht: Beschermende factoren ouders
<p>Sociale factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Belasting in gezin/ omgeving • Zwaarte huishoudelijke taken • Zorgen voor zieke familieleden • Opvoedingsproblemen • Geldproblemen/schulden, kinderen weinig kunnen geven • Slechte huisvesting en beperkte mobiliteit 	<p>Sociale factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gezonde familieleden, goede ontwikkeling kinderen • Gebruik maken van inkomensondersteuning, praktische hulp om het gezin even te ontlasten • Actief activiteitenpatroon en toegankelijkheid van activiteiten in sport, cultuur en recreatie • Goed sociaal netwerk, sociale binding in de buurt, kunnen delen van verantwoordelijkheid • Ondersteuning bij het opvoeden (informeel of formeel) • Financiële zelfredzaamheid, administratie op orde • Goede woning en mobiliteit

Draaglast: Risicofactoren ouders	Draagkracht: Beschermende factoren ouders
<p>Maatschappelijke factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onduidelijkheid over inkomensondersteuning en voorzieningen • Bureaucratie • Schuldenproblematiek vergroot door boetes • (Dreigende) werkloosheid, geen kwalitatief goed werk • Geen opleidingsmogelijkheden • Discriminatie van minima 	<p>Maatschappelijke factoren</p> <ul style="list-style-type: none"> • Goede voorlichting, eenvoudige regelingen en procedures • Voldoende opleidingsmogelijkheden • Inspirerend en leuk werk • Continuïteit in betaalde arbeid • Carrièreperspectieven • Tolerantie en gelijkwaardigheid

Het Nederlands Jeugdinstituut is een onafhankelijk en betrokken kenniscentrum dat actuele kennis over jeugd, vakmanschap en de organisatie van het jeugdveld verzamelt, verrijkt, duidt en deelt.

© 2020 Nederlands Jeugdinstituut

Derde herziene versie, oorspronkelijke versie december 2015. Alle informatie uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden.

Graag de bron vermelden.

Meer informatie - Dossier Armoede

Hier vindt u ook de contactgegevens van medewerkers waarbij u met uw vragen terecht kunt.

Fotografie: eyeEM

Redactie: Nederlands Jeugdinstituut, Hilde Kalthoff met medewerking van Letty Darwish, Esther van Beekhoven, Anneke van As, Deniz Ince en Mariëtte Lusse